T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BATIDAN İSLÂMA YÖNELİK YAPILAN TENKİTLER KARŞISINDA AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN MÜDAFAALARI

FİRDEVS ESKİN
2501130452

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ADNAN DEMİRCAN

İSTANBUL –2016

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı	:	FİRDEVS ESKİN	**Numarası**	: 2501130452
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı	:	İSLAM TARİHİ VE SANATLARI	**Danışmanı**	: PROF. DR. ADNAN DEMİRCAN
Tez Savunma Tarihi	:	16.08.2016	**Saati**	: 14:00
Tez Başlığı	:	"BATIDAN İSLÂMA YÖNELİK YAPILAN TENKİTLER KARŞISINDA AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN MÜDAFAALARI"		

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin **36. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ADNAN DEMİRCAN		Kabul
2- DOÇ. DR. NURETTİN GEMİCİ		Kabul
3- YRD. DOÇ. DR. BERAT AÇIL		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- YRD. DOÇ. DR. SELİM ARGUN		
2- YRD. DOÇ. DR. AHMET KOÇAK		

Versiyon: 1.0.0.2-61559050-302.14.06

ÖZ

BATIDAN İSLÂMA YÖNELİK YAPILAN TENKİTLER KARŞISINDA AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN MÜDAFAALARI

FİRDEVS ESKİN

Ahmet Midhat Efendi, kendine özgü bir tarz ve yöntemle kırk yılı aşkın bir süre verimli birşekilde edebiyat ve düşünce dünyasında bulunmuş, zengin bir külliyat oluşturmuştur.

Birçok türde eser kaleme alması ve dönemine ait toplumsal konuların neredeyse tümüyle ilgilenmesi, çeşitli disiplinler altında incelenmesine olanak tanımıştır. Eserleri ve fikirleri edebiyat, ilahiyat, psikoloji, felsefe ve siyasal bilimler gibi sosyal bilimlerin birçok disiplinine malzeme teşkil etmiş olması sebebiyle oldukça zengin bir literatürün oluşmasını sağlamıştır. Bilhassa son yıllarda artan bir ilgiye mazhar olan yazarın eserlerinin büyük bir kısmıda yeni yazıya aktarılmak suretiyle yeniden yayımlanmaktadır.

Bu çalışmada üzerinde durmayı amaçladığımız husus, onunİslâmtarihi ve medeniyetine ait değerlerin savunusu vemuhafazası yönündeki çabası üzerine olacaktır. Bunun yanında XIX. yüzyılda oryantalizmin propagandasına karşı mevzi alışı, İslâm dinine yönelik Batılıithamlara karşı İslâm dinini müdafaası ve Batılılaşma karşısında Müslüman kimliğinin korunmasına yönelik savunmacı yaklaşımları incelememizin konusudur. Yazarın edebi eserlerinde de eğitici misyonunu kullanarak bu konuları geniş biçimde ele almış olmasından dolayı bu eserler de başvuru kaynağımız olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Midhat Efendi, Medeniyet, Oryantalizm, Din, Bilim.

ABSTRACT

AHMETMIDHAT EFENDI'S DEFENCE IN THE FACE OF THE WESTERN CRITICSAGAINST ISLAM

FİRDEVS ESKİN

Ahmet Midhat Efendi had been in the world of literature and thought with his unique style and method for over forty years and produced abundant publications.

As a result of his writing in many different genres and addressing almost all of the social matters in his time, it is possible to study about him within various disciplines. His works and thoughts that provide material to many fields as literature, theology, psychology, philosophy and public administration contributed to the development of a rich literature. A considerable part of his works which have attracted increasing attention especially in recent years are being Latinized and republished.

The subject matter of this study is his effort in defending and preserving the values of Islamic history and civilization. Besides, his position against the black propaganda of orientalism in the 19th century and his defensive approaches in advocating Islam in the face of the accusations and preserving Muslim identity against westernization are also among the subjects to be mentioned in this study. His studies in which the author widely discussed these subjects through his educational mission will be our references.

Keywords: Ahmet Midhat Efendi, Civilisation, Orientalism, Religion, Science.

ÖNSÖZ

Ahmet Midhat Efendi,bugüne dek sayısız çalışmanın konusu olan eserleri ve fikirleriyle büyük bir ilgiye mazhar olmuştur. Bilhassa son yıllarda tekrar yoğun bir şekilde gündeme gelen yazar,birçok yazınsal türde ortaya koyduğu zengin neşriyatın sunduğu imkân dolayısıyla sosyal bilimlerin farklı sahalarında çalışma konusu edilmektedir.Ahmet Midhat'a karşı olan ilginin son zamanlardaki artışı, bize göre onun öncülüğünde başlayan tartışma ve arayışların büyük ölçüde güncelliklerini koruyor olmasıdır. Bir kriz döneminde tarihin ve toplumun sorumluluğunu yüklenen yazar, pek çok konuda sarf etmiş olduğu fikrî ve edebî mesai sonucu çizmiş olduğu ufukla hâlâ tazeliğini koruyan bir "kaynak" mesabesindedir.

Ahmet Midhat Efendi İslâm medeniyetinin buhranlı dönemine ve bu medeniyetin son büyük atılımı niteliğinde olan Osmanlı İmparatorluğu'nunçöküşüne tanıklık etmiştir. Osmanlı medeniyetinin Batı karşısında varlığını sürdürebilmesininçıkış yollarını arayan fikirleriyle, bu alandaki tartışmalara da bir nevi öncülük eden yazar,İslâm kültürünün devamlılığını sağlamaya yönelik de gayret sarf etmiştir. Birçok edebî türün de öncülüğünü yapmış olan yazar, halka kazandırdığı okuma alışkanlığını yorucu olmayan bir üslupla, onları bilgi sahibi kılmaya yönelik kullanır.

Yazar, Osmanlı toplumunda yenilik hareketlerinin tüm alanlara yayıldığı ve beraberinde Batıdan kültür ithalinin gerçekleştirildiği, geleneksel kurumların ve değerlerinin tasfiye edilmeye çalışıldığı bir dönemde toplumu bu konuda uyanık kılmaya gayret etmiştir. Yenilik anlayışının gelenekten beslenmesi konusunda titizlik göstermiş,İslâm medeniyetine ait değerlerin üstünlüğüne dikkati çekmiş vekorunmasının gerekliliği adına bilinç inşa etmeye gayret etmiştir. Ahmet MidhatOsmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren misyonerlerin yıkıcı faaliyetlerine ve İslâm dinini hedef alan iddialarına cevap niteliği taşıyan eserlerinin yanı sıra oryantalistlerin İslâm Tarihi ve İslâmPeygamberi'ne yönelik ithamlarınada kalemiyle karşı koymuştur.

Devrinin birçok meselesi ile ilgilenmiş olan Ahmet Midhat, bilhassa son yıllarında, oryantalistler kongresinde edindiği izlenimlerin de üzerinde bıraktığı tesir sonucu İslâm'ı mesele edinmiş bu minvalde eserler kaleme almıştır. Söz konusu çalışmalarındaİslâm Medeniyetinin ve Müslüman kimliğinin her alanda müdafii olan yazar, bu mesaisiyle bir yandanBatıdan İslâma yöneltilen tenkitlere, diğer yandan ise Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren misyonerlere karşı döneminde en sert tepkiyi veren entelektüel olmuştur. Bu gayretli çalışmaları sebebiyle onun,İslâm Tarihi açısından ele alınması gereken bir değer olduğu düşüncesi bizi böyle bir çalışmaya yöneltmiştir.

Çalışmamızda Ahmet Midhat Efendi'nin gerek tamamıyla bu konulara hasrettiği kitapları gerek muhtevasında ilgili hususları ele aldığı edebî eserlerini mercek altına alarak, bir modern dönem Osmanlı entelektüeli olarak onun İslâm tarihi ve medeniyetine dair görüşlerini tahlil etmeye çalışacağız.

Ahmet Midhat Efendi hakkında böyle bir çalışma konusu öneren Prof. Dr. Ali Şükrü Çoruk'a; araştırma ve yazım sürecinde kıymetli görüşlerini paylaşarak katkıda bulunan Prof. Dr. M. Fatih Andı, Prof. Dr. Bilal Gökkır, Prof. Dr. Erdoğan Erbayve M. Şerif Eskin'e; yüksek lisans eğitimimin her aşamasında ilgi ve alakasıyla yol göstericiliğini esirgemeyen, her daim çalışmalarımda beni cesaretlendiren tez danışmanım Prof. Dr. Adnan Demircan'a,son olarak sağladığı zengin kaynak ve rahat çalışma ortamından dolayı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi yetkilileri ve personelinebu vesileyle teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **iii**

ABSTRACT ..... **iii**

ÖNSÖZ ..... **v**

İÇİNDEKİLER ..... **vii**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **ix**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN ESERLERİNDE DOĞU VE BATI MEDENİYETİNE AİT UNSURLARIN MUKAYESESİ

1.1. Ana Hatlarıyla Hayatı, Eserleri ve Düşünce Yapısı 9

1.2. Döneminde Medeniyet Tartışmaları 14

1.3. Medeniyet Telakkisi 25

1.4. Doğu Batı Medeniyetine Ait Unsurlara Yaklaşımı 30

1.4.1. Müslümanların Gayrı Müslimlere Yaklaşımı 38

1.4.2. Aile 41

1.4.3. Kadın 46

1.4.4. Tesettür 48

İKİNCİ BÖLÜM

ORYANTALİZM VE AHMET MİDHAT EFENDİ

2.1. Ana Hatlarıyla Oryantalizmin Tarihî Arka Planı 50

2.2. Oryantalist Söylemde İslâm ve Hz. Muhammed 57

2.3. Oryantalistlerin ve Misyonerlerin İddiaları Karşısında Ahmet Midhat Efendi60
2.3.1. Ahmet Midhat'a Göre Batılıların Müslüman Doğuya Bakışı 65
2.3.2. Oryantalistlerin Hz. Muhammed'in Nübüvvetine Dair İddialarına Karşı Yaklaşımı 72
2.3.3. Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye Adlı Eserinde Hz. Muhammedin Nübüvvetine Yönelik Yaklaşımı 76
2.3.4. İslâm'ın Yayılma Sürecine Dair Oryantalist Tezlere Karşı Görüşleri..... 82
2.3.5. Ahmet Midhat'ın Oksidentalist Kimliği 88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
AYDINLANMA SONRASI DİN VE BİLİM TARTIŞMALARI

3.1. Ahmet Midhat'a Göre Din-Bilim Çatışmasının Mahiyeti..... 98
3.2. Hristiyanlık ve Bilim 102
3.2.1. Kutsal Kitapların Tahrifi..... 103
3.2.2. Putperest Unsurların Hristiyanlığa İntikali 105
3.2.3. Papanın Yanılmazlığı İnancı..... 106
3.4. İslâm ve Bilim 107

SONUÇ..... 113

KAYNAKÇA 116

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e. : Adı geçen eser

A.g.m. : Adı geçen makale

A.g.t. : Adı geçen tez

Bs. : Basım/baskı

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

Der. : Derleyen

Ed. : Editör

Hz. : Hazreti

S. : Sayfa

Sy. : Sayı

Yay. Haz. : Yayıma hazırlayan

Vb. : Ve benzeri

Vd. : Ve diğerleri

GİRİŞ

İslâm medeniyetinin temsilcisi olan Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde karşı karşıya kaldığı Batılılaşma serüveni din eksenli bir tartışma zemininde gerçekleşmiştir. Bu dönemin askerî ve siyasi yönüyle öne çıkması ve bu zaviyeden ele alınmasına karşın geri planda bir medeniyet buhranının yaşandığını kabul etmek gerekir.

Tanzimat ile birlikte başlayıp tedrici olarak devam eden Batılılaşma temayülü çerçevesinde yapılan düzenlemeler,İslâm medeniyeti unsurlarının Osmanlı Devleti kurumsal yapılarından tasfiyesi sonucunu doğurmuştur. Batının model alınması suretiyle yapılan bu kurumsaldüzenlemeler giderek Batılı yaşam biçiminin esas alınması suretiyle toplum yaşamına da sirayet etmiştir.Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma serüveninin başlangıcını temsil eden bu dönem sayısız çalışmanın konusu edilmiştir. Batılılaşma hareketi, etkisi bugüne dahi uzanan değişimlerin yaşandığı buhranlı bir dönemi ifade eder. Biz bu çalışmada Batılılaşma ekseninde medeniyet değerlerinin hedef alınmasına Ahmet Midhat'ın yaklaşımını ele almaya gayret edeceğiz.

Batılılaşma serüveni içerisinde Batı menşeli edebî türlerin de ortaya çıkmasıyla toplum birçok türde edebi eserle tanışmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde henüz şekillenen "Batılı fikir dünyasına"kaleme aldıkları edebî ve fikrî eserlerde yansıttıkları fikirleriyleedebiyatçılar ve Osmanlı münevverleri damga vurmuşlardır. Bu münevverler arasında dönemin en verimli yazarı olan ve adeta "devrinin hülasası" [1] olan Ahmet Midhat Efendi'nin eserlerinden yola çıkarak Osmanlı Devleti batılılaşma sürecinde yazarın İslâm Doğu-Osmanlı ve İslâm din ve medeniyeti müdafaasısadedinde ortaya koyduğu neşriyat inceleme konusu edilecektir.

[1] Mehmet Doğan, "Hiç Şemsiye Kullanmazdı Ahmet Midhat Efendi", **İlim ve Fennin Reîs-i Mütefekkiri Ahmet Midhat Efendi**, (Vefatının 100. Yılı Armağanı) Ed. Fazlı Arslan, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2013 s. 463.

Ahmet Midhat'ın çalışmaları ve ortaya koyduğu fikirleri "Özelde Osmanlı İmparatorluğu'nun, genelde ise Doğu-İslâm medeniyetinin Batı karşısında yaşadığı tüm kırılgan süreçlerin döneme özgü birçok bileşeni"[2] niteliğindedir. Yazar Batı'nın üstünlüğü fikrinin toplum için vazgeçilmez kabul ettiği değerleri yok etmesi kaygısından hareketle,toplum için uyarıcı bir misyon edinmiştir.

Ahmet Midhat, döneminin münevverleri arasında dahi mevcut olan Batı hayranlığına karşı mesafeli olmuş ve değişime karşı ihtiyatlı çözüm önerileri sunmuştur.O,mevcut problemlerin halkın eğitilmesi yoluyla aşılacağına olan inançla döneminde var olan tartışmalı meselelerin tümünü kapsayan çeşitli eserler kaleme almıştır.Yazar, devlet erki tarafından uygulanan, toplumda ise henüz karşılık bulmaya başlamış olan Batılılaşma temayülüne karşın Batı kültür ve ideolojisinin göz ardı edilen yönlerinin de bilinmesine ve doğru anlaşılmasına yönelik mesai harcamıştır.

Hilmi Ziya Ülken'in ifadesiyle Türk fikir hayatında Batı'nın felsefe problemleri üzerine düşünülmesini sağlayan Ahmet Midhat Efendi'dir. [3] Batıda yaygınlık kazanan materyalist dünya görüşünü Osmanlı toplumu için de tehdit olarak algılayan yazar "dini değerleri ve Allah'a bağlılığı insanın manevi yapısı için vazgeçilmez şart olarak kabul edip, bunun aksi olan dinsizliği her kötülüğün ve ahlaki düşüşün sebebi olarak görür." [4] Ahmet Midhat Efendi'nin kaleme aldığı eserlerin neredeyse tamamında bu gaye ve inancın izlerini görmek mümkündür. Yazarın sadece fikrî eserlerinde değil romanlarında da eğitici misyonunu elden bırakmaması bizi bu türdeki eserlerini de çalışma kapsamına almaya yöneltmiştir.

Edebiyatı halkın eğitilmesi gayesiyle kullanmış olan Ahmet Midhat Efendi, bu amaçla romanlarında bir çok unsuru konu edinir. Yaşadığı dönemde Batılılaşmanın kaçınılmaz olduğunun idrakinde olan yazar, bu sürecin daha az

[2] Ali Öztürk, "Ahmet Midhat ve Siyasi Krizin Metodolojik Modelleri",**İlim ve Fennin Reîs-i Mütefekkiri Ahmet Midhat Efendi**,(Vefatının 100. Yılı Armağanı) Ed. Fazlı Arslan, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 313.
[3] Hilmi Ziya Ülken, Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi, c.I, Konya, Selçuk Yayınları, 1966. s. 160.
[4] Melike Gökcan Türkdoğan, "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarının Dünyasında Fert ve Toplum Ahlakı", **İlim ve Fennin Reîs-i Mütefekkiri Ahmet Midhat Efendi**, (Vefatının 100. Yılı Armağanı) Ed. Fazlı Arslan, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 228.

zararla ve seçici bir şekilde olması adına Batı medeniyetinin bilinmeyen yönlerini de ortaya koymaya çalışır. Yazarın içinde bulunduğu topluma okuma alışkanlığı kazandırmasını: "Parmentierinin açlığa, kıtlığa karşı patatesi halka uğraşa didişe, meşru hilelere başvurarak kabul ettirdiği gibi Ahmet Midhat Efendi de zihni aç dedelerimize ve ninelerimize Avrupa tarzı okuyup yazmayı bilgiyi öyle sundu."[5]diyen Refik Halit Karay, onun bu yönüyle halk tabakalarından uzak olan Tanzimat ediplerinden ayrıldığını ifade eder.

Yazar,roman ve hikâye türlerindeki eserlerinin büyük bir kısmında Şark, Osmanlılık ve Müslümanlığa ait değerler bütünlüğüne sahip karakterler oluşturmak suretiylehedeflediği insan modelini çizmiştir.[6] Ahmet Midhat Efendi'nin bu türdeki neşriyatının neredeyse tamamında, sadece ele aldığı karakterlerin günlük yaşantısında değil hayatın tüm yönlerinde Doğu-Batı medeniyetine ait unsurlarınmukayesesinin izlerini bulmak mümkündür. Bu sebeple çalışma boyunca onun edebi eserlerinde de bu mukayeselerin izleri sürülecektir.

Çalışmanın Konusu

Ahmet Midhat hakkında gerçekleştirilen çalışmaların önemli bir kısmını edebiyat alanındayapılmış yüksek lisans tezleri oluşturmakta ise de son yıllarda fikir dünyası ile birçok disiplin altında incelemeye tabi tutulmaktadır.Özellikle yakın zamanda birbirinden farklı alanlarında benzer çalışmaların gerçekleştirilmiştir. Siyasal bilimler alanında yazarın görüşleri Batılılaşma, oksidentalizm, muhafazakarlık düşüncesi gibi ideolojik açılardan inceleme konusu edilmiştir. İslâm düşünce tarihi alanında ise bizimle eş zamanlı yapılan bir çalışma İsmail Kara danışmanlığında gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında yazarın *Niza-ı İlm u Din* ve *Müdafaa* adlı eserleri Dinler Tarihi ve İslâm Felsefesi gibi muhtelif bilim dallarında çalışma konusu edilmiştir.

[5] Refik Halit Karay, "İlk "İlk öğretmen" ", **İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Midhat**, Münir Süleyman Çapanoğlu,İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları:7, 1964, s. 44.
[6] İbrahim Tüzer, **Ahmet Midhat Anlatılarında Kimlik İnşası ve Modernizm**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2014, s. 139.

Bu çalışma kendi imkânlarıyla kendini geliştirmiş ve edindiği birikim sonucuzengin bir neşriyat meydana getirmiş olan "Türk irfanının, zamanında, en saygıdeğer" [7] münevverlerinden Ahmet Midhat'ın yaşanan medeniyet buhranı karşısındaki mücadeleci tutumu üzerine olacaktır.

Ayrıca Ahmet Midhat'ın, yaşadığı dönemde büyük tesir uyandıran Batılı oryantalist ithamlar karşısında İslâmdininin ve Hz. Peygamber'in nübüvvetinin gerçekliğini ispata yönelik eserleri üzerinde durulacaktır. Mezkur konularda gösterdiği hassasiyeti nedeniyle onun,İslâm tarihinde bir değer olarak anılması arzusu bizi böyle bir çalışmaya yöneltmiştir.

Çalışmanın Önemi

Edebî metinler toplumun yaşamında değişim ve gelişmelere imkân sağlayan tesirlerinin yanında belli dönemler ile başlıca fikirlerin ve ideolojik yönelimlerin anlaşılması noktasında da düşünce tarihine ışık tutan bir özelliğe sahiptir. Bu noktada edebiyat eserleri birer sanat ürünü olmanın ötesinde düşünce tarihinin yazımında yahut fikirlerin analizinde önemli birer "belge" niteliğini kazanırlar. Keats'in "Güzellik hakikattir, hakikat de güzellik" [8] sözünde işaret ettiği gibi estetik ile düşünceyi birbirinden ayrı değerler olarak değerlendirmek kimi zaman imkânsızlaşmaktadır:

> "Elbetteki fikirler ve felsefe tarihi çalışmalarında edebiyata bir belge olarak bakılabilir. Çünkü edebiyat tarihi düşünceler tarihi ile paralel gider ve onu yansıtır. Çoğu kere ya açık beyanlar (statement) ya da telmihler bir şairin belli bir felsefeye bağlılığını gösterir veya onun geçmişin yaygın felsefelerini doğrudan doğruya tanıdığını ya da hiç olmazsa bunların genel varsayımlarının farkında olduğunu ortaya koyar."[9]

[7] Hasan Âli Yücel, "Hace-i Evvel"**, İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Midhat**, Münir Süleyman Çapanoğlu, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları:7, 1964, s. 45.
[8] René Wellek, Austen Warren, **Edebiyat Teorisi**, Çev. Ömer Faruk Huyugüzel,İzmir, Akademi Kitabevi, 2005, s. 90.
[9] Wellek, Warren, **a.g.e**., s. 90.

Toplumun yaşadığı kırılgan süreçlerin yansımalarının görüldüğü bu eserler içerik yönüyle tarihe ışık tutacak veriler sunmaktadırlar. Osmanlı toplumunun XIX. yüzyılda tanıştığı edebi türler arasında, romanların içinde bulunulan şartlarında tesiriyle "tezli romanlar." [10] oldukları ifade edilir. Toplumun karşı karşıya olduğu sorunların işlendiği bu romanlar tarihi yönüyle de kıymeti haizdirler.

Devrinin tüm meseleleri üzerine kafa yoran Ahmet Midhat, dönemin bütün sancılı süreçlerini içeren tanıklığı ve meydana getirdiği eserleriyle yaşadığı zaman dilimini yansıtması yönünden önem arz etmektedir. İleride daha detaylı üzerinde duracağımız bu hususu anlamlandırmak amacıyla roman türünün modern dünya edebiyatı tarihinde üstlendiği işleve de değinmek yerinde olacaktır. Roman, sadece estetik bir metin olmaktan öte, kimi zaman düşüncelerin yaygınlaştırılması adına bir propaganda aracı olarak da işlev görmüştür. Iris Murdoch şu satırlarında bu olguyu açıkça tasvir etmektedir.

> "Roman, insan durumu üzerine yapılan bir yorum ve insan durumunun bir tasviridir. Aynı zamanda roman, Nietzsche'nin yazılarının, Freud'un psikolojisinin ve Sartre'ın felsefesinin doğduğunu görmüş olan çağın tipik bir ürünüdür. Öte yandan, etkili olmak bakımından ele alındığında, roman, sözü geçen düşünürlerin felsefe ve bilim yazılarından çok daha önemli bir yazı çeşididir. Sartre bunu bilmektedir. Nitekim onun romana karşı duyduğu ilgi, öz aracını bulan bir fenomenologun ilgisinden çok, içtenlikli bir propagandacının amaçlarına uygun silahı bulmasındaki bağlılıkla açıklanmalıdır."[11]

Murdoch tarafından çerçevesi çizildiği şekliyle bakacak olursak edebiyat, düşünceleri kapsamlı bir şekil içermesinin yanında, bir edebi tür olarak roman da çoğu zaman kimi düşünürlerin görüşlerini yaymak için kendilerine seçtikleri bir propaganda aracı hüviyeti kazanmıştır. Nitekim Montgomery Belgion'a göre edebiyatçı "sorumsuz bir propagandacıdır. Bu demektir ki her yazar bir hayat

[10] Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, Makaleler 4,15. bs., Der. Mümtazer Türköne, Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 30.
[11] Iris Murdoch, **Sartre'ın Yazarlığı ve Felsefesi,** Çev. Selâhattin Hilav, İstanbul, Yazko, 1983, s. 11.

görüşünü veya teorisini benimser. Eser bıraktığı etkiyle daima okuru o görüş ve teoriye inandıracaktır."[12]Ahmet Midhat Efendi'nin sanatkâr kimliğini de edebiyatın bu işlevi ve tabiatı göz önüne alınarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Kendisi XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunun yaşadığı çalkantıları eserlerinde açık fikirlilikle konu ettiği gibi, sadece sosyolojik planda var olagelen olayları tasvir etmekle kalmaz, aynı zamanda bir mütefekkir olarak edebiyat vasıtasıyla ideolojik tavrını ortaya koyar.

İsmail Kara, İslâm dünyasında modernleşme hareketlerinin dünyevileşme hattını tahkim ettiği kadar dinin ve dini yorumlama çabalarının da bir parçası olduğunu savunur.[13]İslâm dini, müntesiplerinin yaşadıkları coğrafyalar itibariyle, Batı karşısında düştükleri konumun da tesiriyle XIX. asrın pozitivist ve materyalist düşünce sistemleri karşısında yeniden yorumlanmak ve sorgulanmak durumunda kalmıştır.İslâm dininin bilime ve terakkiye mani olduğu suçlamalarına karşın müntesiplerince geliştirilen reaksiyonlar dinin pozitivist yorumlarla yeniden izah edilmesineyol açmıştır.Dolayısıyla tesiri günümüze dek uzanan din-bilim münasebetlerini tartışmalarının sağlıklı olarak değerlendirilmesi ve "bu münakaşalar bağlamında kullanılan referansların mevkiini ve sıhhatini tayin etmek için de geçmiş yıllara uzanmak ve bu münakaşaların içinde doğduğu zemini köklü biçimde kavramak gerekmektedir."[14]

Osmanlı toplumunda bu yüzyılda mevcut düşünce sistemlerinin tesirlerine ve tartışmalı konulara karşı duyarlı olan münevverlerden biri kuşkusuz Ahmet Midhat Efendi olmuştur. Yaşadığı topluma karşı sorumluluk duygusu güçlü olan yazar "sadece günü değil, geleceği de inşa etmek şuuruyla"[15]meşgul olmuştur.Ahmet Midhat Efendi'yi bu bağlamda özgün kılan noktalardan biri de doğrudan doğruya halka değen, halka hitap eden tarafıdır. Tanpınar, "Hakikatte Ahmet

[12] Wellek, Warren, **a.g.e.,** s. 21.
[13] İsmail Kara, **Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2003, s. 29.
[14] Dücane Cündioğlu, "XIX. Yüzyılın Sonlarından İtibaren "İslâm Mâni-i Terakkidir" Tartışmaları – Bir Kaynakça Denemesi-" **Düşünen Siyaset**, sy.19. s. 46.
[15] Erdoğan Erbay, "Ahmet Midhat ve Terakki Fikri", **Düşünen Siyaset**, sy. 19. s. 221.

MidhatEfendi'nin bütün eseri bir halk okuma odasıdır."[16] der. O, edebiyatı halka yönelik bir bilinçlendirme vasıtası olarak gördüğü gibi, eserlerinde de halkın görüş ve duyuş düzeyini dikkate almayı hiçbir zaman ihmal etmemiştir.

Çalışmanın Kapsamı

Çalışmanın temel sorunsalı Osmanlı devletinin Batılılaşma ekseninde yaşadığı medeniyet buhranı ve ortaya çıkardığı sorunlara Ahmet Midhat'ın yaklaşımı üzerine olacaktır. Bunun yanında Batıdan yöneltilen geri kalmışlığın İslâm dinine mâl edildiği iddialar karşısındaki savunmacı yaklaşımı üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunda yaşanan medeniyet buhranı konu edilecek ve yazarın zaviyesinden medeniyeti oluşturan unsurların konu edildiği başlıklar altında onun yaklaşımları yer alacaktır. Ahmet Midhat, medeniyetin umumi bir tanımını yapmak yerine, onu teşkil eden parçaları ayrı ayrı ele alarak açıklamaya çalışmıştı r.[17] Bu sebeple çalışma boyunca onun romanlarında ve fikri eserlerinde maddi ve manevi unsurlar olarak ayrıştırdığı medeniyet değerlerine yönelik atıfların izleri sürülecektir.

İkinci bölümde ise Batı dünyasının İslâm'a karşı zihniyetini şekillendiren ve diğersosyal bilimlerin de söylemine tesir eden oryantalizmin,İslâm dini ve Hz. Peygamber'in nübüvvetinin reddine yönelik iddialarına karşı Ahmet Midhat'ın yaklaşımı ve onun oksidentalist kimliği ele alınacaktır. Bunun yanında Osmanlı Devleti'ni temsilen katıldığı Oryantalistler Kongresi'ndeki izlenimleri de bu bölümün konusu edilecektir.

Üçüncü bölümde ise yine oryantalist ithamların son aşaması olan İslâm'ın gelişmeye mani olduğu,İslâm ülkelerinin içinde bulundukları durumun onların inanç sistemlerinden kaynaklandığı şeklindeki ithamlar konu edilecektir. Yazarın bu minvalde Draper'den çevirisini yaptığı ve içerisinde kendi tenkitlerinin de yer aldığı

[16] Ahmet Hamdi Tanpınar, **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul, Dergâh Yayınları, 21. bs., İstanbul, 2013, s. 448.
[17] Kemal Coşkun, **Ahmet Midhat Efendi'nin Eserlerinde Dini ve Toplumsal Temalar**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilimdalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 177.

Niza-ı İlm u Din adlı eseri merkeze alınmak suretiyle yazarın bu konuya hasrettiği görüşleri ele alınacaktır.

Çalışma boyunca yazarın bilhassa *Niza-ı İlm u Din*, *İstibşar* ve *Müdafaa* adlı eserleri temel başvuru kaynaklarımız olacaktır. Bu eserlerin yanı sıra fikriyatını yansıttığı edebi eserlerine de müracaat edilecektir. Çalışma süresince Nüket Esen'in hazırladığı Ahmet Midhat bibliyografyasından istifade edilmiştir. [18]

[18] Ahmet Midhat, **Beliyat-ı Mudhike ve Karı Koca Masalı ve Ahmet Midhat Kaynakçası**, Haz. Nüket Esen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN ESERLERİNDE DOĞU VE BATI MEDENİYETİNE AİT UNSURLARIN MUKAYESESİ

1.1.Ana Hatlarıyla Hayatı, Eserleri ve Düşünce Yapısı

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ifadesiyle hayatı ve eserlerinin "sıkı sıkıya bağlı"[19] olduğu Ahmet Midhat,yaşam tecrübesini eserlerine yoğun biçimde yansıtan yazarlardandır. Dolayısıyla yazarın hayatının belli dönemlerini, geçirdiği aşamaları açıklığa kavuşturmak, fikriyatının anlaşılmasına da ışık tutacaktır. Onun fikriyatını belirleyen belli devirlere bilhassa dikkat çekmek suretiyle kısaca hayatına yer vermeyi uygun bulduk.

1844'te, Tophane'de yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Ahmet Midhat çocukluğundan itibaren hayatın zorluklarıyla yüzleşir.[20] Henüz 5 yaşında Mısır Çarşısı'nda katı bir ustanın yanınaçırak olarak verilen Ahmet Midhathayata tutunmaya çalıştığı bu yıllarda eğitimin önemini kavrar. Bu süreçte yaşadığı sıkıntılar onun için sefaletten kurtulma arzusunu kamçılayan bir kuvve olur.[21]

Okumayı öğrenmesi Mısır Çarşısı'nda çıraklıkyaptığı dönemde hizmet karşılığı komşu esnaf İbrahim Efendi'den ders almak suretiyle olmuştur. Hatıratında bu yılları anlatırken "okuyup yazan insanların biz cahillerden büsbütün başka âlemde yaşadıklarına inanıyordum" diyen yazar bu olayı şu şekilde anlatır:

> "-Efendi amca, dedim, benim sizden çok büyük bir ricam var."
>
> O merakla yüzüme bakarken, biriktirdiğim cesaretimi tüketmemeye çalışarak ilâve ettim:

[19] Ahmet Hamdi Tanpınar, **a.g.e.**, s. 437.
[20] Ahmet Midhat'ın biyografisini içeren bu kısımda **Bir Jübilenin İntiba'ları**: **Ahmet Midhat'ı Anıyoruz**, Hakkı Tarık Us, esas alınarak hazırlanmıştır. Bunun dışındaki alıntılara ise kaynak gösterilmiştir.
[21] Salim Çonoğlu, "Ahmet Midhat Efendi ve Hayattan Yansıyan Edebiyat", **Ahmet Midhat Efendi**, Ed. Mustafa Miyasoğlu, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012, s. 350.

-Çok istediğim halde, bugüne kadar, okuma yazma öğrenemedim: Cahil kaldım. Fakat, henüz çok genç olduğumu düşünerek bir gün, bu hevesime kavuşabileceğimi sanıyorum.

-Sizden istediğim şey, münasip zamanlarınızda benimle biraz meşgul olmanız, bana okuma yazma öğretmenizdir. Buna mukabil, size emredeceğiniz her hizmeti görürüm. Dükkânınızı siler süpürür, hatta isterseniz, geceleri evinize de gelir, göstereceğiniz işleri görebilirim"[22]

Okuma yazma ile tanışıklığını bu yolla sağlayan yazar,1850 yılında babasının ölümünün ardındanüç yıl sonra ailecek taşındıkları Vidin'de Hacı Salih Efendi Medresesi'ndeilk tahsiline başlar. 1859'da ailesiyle birlikte İstanbul'a döner ve sıbyan mektebine devam eder. 1861'de ağabeyinin himayesinde Tuna Valisi Midhat Paşa'nın maiyetine girer. Vidin eyaletine atanan Midhat Paşa'nın yanında Niş'e giden Ahmet Midhat burada Niş Rüştiye'sinde tahsiline devam eder.1864'te Ruscuk'ta mektubi kaleminde çalışmaya başlar. Bunun yanı sıra *Tuna* gazetesininyazı işlerinde çalışır.

Midhat Paşa'nın ilgisini çektiği bu dönemde görevinde yükselirken bir yandan da Fransızcasını ileri seviyeye taşıyıp eserler tercüme etmeye başlar. 1868'de Şakir Bey ile tanışması, hayatında dönüm noktası teşkil eder.Muhacirin Komisyonu Başkanı olan Şakir Paşa'nın onu yazmaya teşvik eden nasihatleri, üzerinde tesir yaratır. Şakir Paşa'nın meclislerinde tanıştığı insanların etkisiyleentelektüel donanım kazanır. Bu dönemde çeviriler yapmaya ve aynı zamanda *Tuna* gazetesinde yazmaya başlar.

Ardından Bağdat valiliğine atanan Midhat Paşa'nın Şakir Paşa'yı da merkez mutasarrıfı olarak görevlendirmesi üzerine, onunla birlikte Bağdat'a gider. Buradaki görevi, Bağdat'ta kurulacak olan matbaa ve vilayet gazetesi olan *Zevra*'nın yöneticiliği olacaktır. Ahmet Midhat Efendi'nin entelektüel gelişimine katkı sağlayan Osman Hamdi Bey ve Can Muattar ile tanışıklığı bu dönemde olmuştur. Osman Hamdi Bey Ahmet Midhat'ın öğrenmeye olan merakını fark eder ve onu okuması

[22] Kâmil Yazgıç, **Ahmet Midhat Efendi Hayatı ve Hatıraları**, İstanbul, Tan Matbaası, 1940, s. 8.

için belli kitaplara yönlendirir. Okudukları üzerinde fikir teatisinde bulunduğu Osman Hamdi Bey aynı zamanda Ahmet Midhat'ı kitap yazma konusunda da yönlendirir.

Ahmet Midhat'ı Batı'yayönelten Osman Hamdi Bey'den sonra yüzünü Doğu'ya döndüren iki mürşit daha yine Bağdat'ta karşısına çıkar.[23] Devrin ulemasından olan Muhammed Zuhavi ve derviş-meşrep Muhammed Bakır Can Muattar. Dünya görüşünün şekillendiği bu dönemde bir yandanda Osman Hamdi Bey'in teşvikiyle ilk kitaplarını yazar. Burada başladığı gazete yazarlığına *Zevra* gazetesinin müdürü olarak devam eder. Mekteb-i Sanayi öğrencileri için Hâce-i Evvel adlı ders kitabını yazar.

Ağabeyinin vefatı üzerine 1871 yılında İstanbul'a dönmesiyle burada*Ceride-i Askeriye*'nin başyazarlığını üstlenir. Bununla birlikte Tahtakale'deki evinde küçük bir matbaa kurar. Kendi çıkardığı dağarcık mecmuasının dördüncü sayısında yayımlanan "Duvardan Bir Seda" başlıklı yazısı üzerine Namık Kemal ve Ebuzziya Tevfik'le birlikte Rodos'a sürülür. Yeni Osmanlılar Cemiyeti içerisinde yer almadığını söylemesine rağmen böyle bir sürgüne maruz kalması onu ümitsizliğe düşürse de gayretli çalışmalarını burada dadevam ettirmiştir.

Ahmet Midhat bu sürgün ve maruz kaldığı dinsizlik ithamı karşısında;

> "Âlemde belanın bu türlüsünü görmemiş olduğumdan, dünya hüznüm ve hiddetimin karşısında fırıl fırıl dönmeye başladı. Zira bir vakitten beri bazı Hristiyanlarla dini meselelere girişip daima İslâm'ın üstünlüğünü gözlerine sürtmekte ve sokmakta bulunduğumdan, uğradığım bu kâfirlik ithamının beni yalnız din kardeşlerimin önünde değil, Hristiyanların iddiaları karşısında da küçük düşürecek konulardan ibaret olduğunu anladım."[24]

diyerek sitemini dile getirir. Rodos sürgünü Ahmet Midhat Efendi'nin siyasi görüşlerinin de şekillendiği veya netleştiği evre olarak tanımlanabilir. Zira ağır

[23] Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 4. bs., 2008, s. 24.
[24] Ahmet Midhat Efendi, **Menfa/Sürgün Hatıraları**, (Haz.: Handan İnci), İstanbul, Arma Yayınları, 2002, s.170.

şartlar altında geçen zor günlerin yol açtığı karamsarlığa inançla teselli arayanyazar, sürgün arkadaşı Ebuzziya Tevfik'le birlikte namaza başlar.Bu dönemdeki tefekkürün onda yol açtığı durumu şöyle aktaracaktır.

> "Halbuki benim en büyük kabahatim şimdiye kadar senin azamet-i kudret ve celâlini hiç mülâhaza ve tefekkür edememiş olmaklığımdır. Senin beni bu felâkete dûçar etmekliğinde başka hiçbir hikmet olmasa yalnız beni kendi azametin için düşündürmeğe davetten ibaret olacak olan hikmet kâfidir, dedim."[25]

Rodos sürgünü süresince kendi odasında çocuklara dersler verip onların eğitimleriyle ilgilenmesi Rodos Mutasarrıfı Dilaver Paşa'nın dikkatini çeker ve Paşa ona yüz elli öğrenci alacak bir okul yaptırır.Yazar Medrese-i Süleymaniye adı verilen bu okula, affedildikten bir süre sonra tekrar dönüp, buranın iyileştirilmesini sağlamıştır. [26] Sürgündebulunduğu süre içerisinde yazmaya devam eden Ahmet Midhat*Kırkambar*'ın ilk on sayısını burada kaleme alır. Abdülaziz'in hal'i sonrası İstanbul'a dönen yazar burada *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini çıkarmaya başlar. Yıllar süren çalışmalarının karşılığını aldığı bu dönemde Matbaa-yı Amire Müdürü olur ve ikinci evliliğini gerçekleştirir.

Hayatı ve eserleri arasındaki yoğun alakanın en bariz yansımaları,edindiği yol gösterici misyonu dolayısıyladır. Hızlı ve sathi bir Batılılaşma temayülünde olan toplumuna, karşı karşıya kaldığı dönüşüm sürecinderehberlik eden bir "baba" rolü üstlenir. Yaşamının bütün olaylarını "ilmek ilmek eserlerine dokumakla" [27] şahsi tecrübelerini okuyucuya emsal olarak sunmuştur. Edindiği "baba" rolüyle,yaşadığı toplumun içinde bulunduğu medeniyet buhranınıen az zararla atlatması adına önemli sorumluluk üstlenir. Ahmet Midhat'ın en önemli özelliği yaşadığı topluma okuma alışkanlığı kazandırmasıdır. Eğitimin ve gayretin toplumu, içinde bulunduğu halden kurtaracağı inancıyla okuyucuya umut aşılayan yazar,adeta birer ansiklopedik bilgi yığını niteliğinde olan romanlar ve hikâyeler kaleme alır.

---

[25] Ahmet Midhat Efendi, **Menfa**, s. 98.
[26] Salim Çonoğlu, **Hikaye ve Romanlarında Ahmet Midhat Efendi**,İstanbul, Ötüken Yayınları, 2015, s. 41.
[27] Salim Çonoğlu, **a.g.e**., s.11.

Ahmet Midhat'ın oğlu Kamil Yazgıç'ın hatıratında aktardığına göre babasının en fazla hayıflandığı hususlardan biri Batılıların Müslümanlara karşı olan önyargılı yaklaşımlarıdır. Yazgıç, babasının Avrupalı seyyahları hanelerinde misafir ederek mevcut önyargılarını kırmaya gayret ettiğini de aktarır.[28]

1889'da Stockholm'de yapılan VIII. Oryantalistler Kongresi'nde Osmanlı Devleti'ni temsilen bulunan Ahmet Midhat'a II. Abdülhamit tarafından bâlâ rütbesi ve ikinci dereceden Mecidî nişanı verilir. Kongresürecinde edindiği izlenimler zihin dünyasında Avrupa fikrini netleştirir. Avrupa'yı tanıma gayesiyle yapılan bu seyahat veedindiği tecrübelerona aynı zamanda Batı hakkında sağlam bir bakış açısı kazandırmıştır. Kongrede oryantalistlerin aslında İslâm dini ve Müslümanlar hakkında sathi bir bilgiye sahip olduklarını fark eder. Seyahat öncesindeki neşriyatında da izlerini gördüğümüz bu intiba, Avrupa seyahati tecrübesinden sonra eserlerinde daha da belirleyici bir rol oynamıştır. Bu tecrübedensonra kaleme aldığı eserlerinde İslâm dininin doğru anlaşılması yönünde gayretini artırır.Bu süreçte roman yazımını yavaşlatır ve daha çok din ve dinler tarihi alanına ağırlık verir. İlgili neşriyatta bir yandan Batı'dan gelen ithamlara karşı koyarken bir yandan da kendi döneminin aydınları arasında Batılı fikir akımlarının tesiriyle yaygınlık kazanan pozitivist ve materyalist anlayışa karşı eleştirel bir tavır alır. Ahmet Midhat'ın ŞeyhülislâmMusa Kazım Efendi ile bir tefsir çalışması gerçekleştirdiği bilinmektedir.Yazar, Fatma Aliye'ye yazdığı mektuplarda bu çalışmanın tamamlanmak üzere olduğundan söz eder. "…Her hafta Perşembe akşamından Cumartesi sabahına kadar tefsir ile iştigâl ederek derslerimi kaydediyorum ki bundan birkaç seneye kadar â'lâ bir tefsir çıkacak."[29] Yazarın sözünü ettiği bu eserinin akıbeti meçhuldür.

Ahmet Midhat, 1908'de yazarlık hayatından çekilince vekiller meclisi kararıyla Darülfünunda tarih, felsefe ve dinler tarihi hocalığı yapar. Eğitime adanmış bir ömür 1912 senesinde Daruşşafaka'da nöbetçi olduğu bir gece kalp krizi geçirmesiyle sona erer.

[28] Kâmil Yazgıç, **a.g.e**., s. 81-82.
[29] Ahmet Midhat Efendi, **Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar**, Haz. F. Samime İnceoğlu-Zeynep Süslü Berktaş, İstanbul, Klasik Yayınları, 2011, s. 129.

1.2. Döneminde Medeniyet Tartışmaları

Bir kavram olarak XIX. Yüzyılda Fransızca "civilisation" sözcüğünün karşılığı olarak üretilen medeniyet kavramı, genel anlamıyla yerleşik hayata sahip bir topluluğun meydana getirdiği yaşamın tüm unsurlarının yekûnudur. Belli bir zaman dilimi içinde gerçekleşen bu birikim; sosyal, siyasal, entelektüel,teknik ve ekonomik anlamda gerçekleştirilen maddi ve manevi üretimin bütününü kapsar.[30]

İlk defa XVIII. yüzyılda Fransızca "civilisation" biçiminde kullanılan kavram 1838 yılında Sadık Rifat Paşa tarafından Arapça kökenli "medeniyet" kelimesiyle karşılık bulmuştur.[31] Köken itibariyle "civilis"in şehirli manasından yola çıkarak geliştirilen kavram Arapça şehir kelimesinden türetilmiştir.[32]Bu kavramın geniş biçimde karşılık bulmasıyla Tanzimat devrinin ilk ideolojisi "medeniyetçilik"[33] olmuştur. Bunun nedeni Osmanlı Devleti'nin kendi medeniyetinin güncel ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalışıdır. Söz konusu yetersizliğin maddi alanlarda olmasına karşın yapılan düzenlemelerin sosyal ve kültürel içerikli olması istenen neticenin alınamayışının nedenlerindendir.

"Tarihe devletten değil medeniyetten" bakılması gerektiğini savunan Toynbee "Devletlerin medeniyetlerin bağrında yetişip ölen geçici siyasal fenomenler" olduğunu ifade eder.[34] Bu düşünceden hareketle altı asırlık bir süre, geniş coğrafi alanlarda hüküm sürmüş olan Osmanlı Devleti'nin, oluşturduğu kurumları ve geliştirdiği yaşam biçimiyle İslâm medeniyetine katkısı yadsınamayacak bir gerçektir. XIX. yüzyıla kadar kendi kurumsal yapılarının düzeyi ile yeterli ve üstün bir konumda olan Osmanlı Devleti, Batı'nın yayılmacı politikalarının hedefinde yer alması neticesinde bilhassa askeri alandaki yetersizliği sebebiyle Batı karşısında yenik bir konuma düşmüştür. Bu yenilgi içerde batılılaşma fikrine zaruret

[30] Tahsin Görgün, "Medeniyet", **DİA**, cilt XXVIII., s. 296.
[31] Tuncer Baykara, **Osmanlılarla Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar,** İzmir, Akademi Kitabevi, 1992, s. 31.
[32] Orhan Okay, **Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2005, s. 19.
[33] Ahmet Hamdi Tanpınar, **a.g.e.,** s.159.
[34] Arnold Toynbee, **Medeniyet Yargılanıyor**, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1991, s. 197.

kazandırmakla beraberAvrupa karşısında sahip olunan "ben idrakinin" de zayıflamasına yol açmıştır.[35]

Bu yüzyılda Batı'nın sömürge faaliyetleri ve yayılmacı politikalarla Doğu toplumları üzerinde sağladığı nüfuz,"diğer medeniyetleri Batılı medeniyet paradigmalarıyla kendi kendilerini tekrar okuma-yargılama sürecine"zorlamıştır.[36] Medeniyet telakkisinde değişimi de beraberinde getiren bu zorlama medeniyetin Batılı paradigmalarla yargılanmasına yol açar.

Medeniyeti sadece maddi birikimden ibaret kabul eden bu Batılı anlayış, yakaladığı maddi gelişmişlikle Doğu toplumlarının içinde bulunduğu durumu gerekçe göstererek onları medeniyetten yoksun kabul etmiştir. Doğu-Batı medeniyet farklarının göz ardı ediliprekabetçi bir zeminde ele alınması çatışmacı bir anlayışın hâkim olacağı süreci başlatmıştır.

Doğu-Batı medeniyetleri çatışmasının yoğun yaşandığı bu dönemde Osmanlı Devleti,askerî, siyasi ve kültürel çözülme ile birlikte medeniyetini oluşturan asli unsurların da Batı medeniyetinin tehdidine maruz kalmasını önleyememiştir. Birçok alanda yeniden yapılandırmalara girişilen bu dönem, Batı karşısında varoluş kaygısıyla üretilen fikir akımlarının da başladığı zaman dilimidir.

Tanzimat olarak adlandırılan bu dönem, birçok düzenlemenin hayata geçirildiği, bugüne ait birçok meselenin dahi dayanağını oluşturduğu sürecin de başlangıcıdır. Modernleşmenin topluma dayatıldığı bu süreçte batılı düzenlemeler hızla hayata geçirilmiştir.[37] Bu yenilikler içerisinde batılı tarzda edebîtürlerin de ortaya çıkmasıyla birlikte oluşan fikir kökleri ilgili zemin üzerinden toplumda yayılma fırsatı bulmuştur. Dönemin sorunlarının konu edildiği roman ve hikâyelerde, içinde bulunulan ortamın tesiriyle din, medeniyet, tarih gibi konular da yer almaya başlamıştır.

---

[35] Ahmet Davutoğlu, "Medeniyetlerin Ben İdraki", **Divan**, 1997, sy. 3. s. 2.
[36] Bilal Gökkır, "Kur'an'daki Ehl-i Kitap "Öteki" mi? İslâm AraştırmalarındaOryantalizmin Kavramsal Etkisi"**,İslâm Araştırmaları Dergisi**, sy. 14. 2005, s. 44.
[37] İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yılı**, İstanbul, Hil Yayın, 2. bs. 1987.s. 23.

Tanzimat edebiyatçıları ve münevverlerininöncülük ettiği fikir akımlarının büyük çoğunluğu Avrupa'dan gelen neşriyatın etkisiyle oluşturulmuştur. Bu döneme kadar Batı Avrupa'da geçerlilik kazanmış olan siyasi ve entelektüel fikirlerden büyük ölçüde mahrum[38] olan Osmanlı toplumuna ithal edilen fikirler benimsetilmeye çalışılırken topluma uyarlanmaya dikkat edilmiştir. Bu düşünce sistemlerinin temelini oluşturan aydınlanmacı gelenekten de yoksun olunması sebebiyle Osmanlı toplumuna çeşitli yollarla benimsetilmek istenen ideolojiler, çoğu zaman dinî referanslarla uzlaştırılarak sunulmuştur. Aynı zamanda bu düşünce sistemleri dinin ve devletin kurtarıcısı olacak şekilde reçete hüviyetine de büründürülmüştür.

Osmanlı aydınının bu tutumunun onlarıRönesans ve aydınlanma devri entelektüellerinden ayıran en önemli husus olduğunun altını çizen Taner Timur bunun sebebinin devletten bağımsız düşünülememesi olduğunu, dolayısıyla "tortulaşmakta olan İslâmi kalıpların el yordamıyla yeni koşullara"[39] uyarlanmaya çalışıldığını söyler. Altı asırlık bir cihan imparatorluğunun enkazının tanığı olmaları yönüyle bu durum anlaşılması zor bir tavır değildir.

Bu ortamda oluşan gerek Batıcı gerek İslâmcı anlayışlarla türetilen fikirlerin kendilerine dayanak kıldıkları noktalar çoğunlukla yine Batılı referanslar olmuştur. Osmanlı devletinin son döneminde yaşanan fikir ayrılıkları ideolojik nedenlerden ziyade devletin dağılmasını önlemeye yönelik çözüm önerileri etrafında ortaya çıkmıştır. Batılılaşma karşıtı fikirlerin dahiekseriyetle dayanaklarını Batılı referanslar belirlemiştir.

Batı karşısında var olmanın, kurtuluşun tek çaresi olarak görülmesi Batı'nın model alındığı Batılılaşma projesinin başlatıcısı olmuştur. Kesintisiz biçimde uygulanan ve hala sürdürülmekte olan çağdaş uygarlığı yakalama gayretinin de başlangıcını oluşturan süreç Batının üstünlükçü yaklaşımının fiili olarak da kabulü anlamını taşır. Batı'nın, tek medeniyetin Avrupa medeniyeti olduğu, İslâm dininin bir medeniyet meydana getiremediği,Müslümanların ise medeniyete hiçbir

[38] Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 15.
[39] Taner Timur**, Osmanlı Kimliği**, Ankara, İmge Kitabevi, 3. bs. 1998, s. 212.

katkılarınınolmadığı[40] yönündeki iddiaları Osmanlı münevverleri arasında da zihni sarsıntıya yol açmıştır.

Asırlarca kendine özgü kurumlarıyla var olmuş İslâm medeniyeti unsurlarının Grek düşüncesine dayandırılması yönetim alanında ise Bizans'tan aktarıldığı şeklindeki Batılı tezler[41] etkisi bugün dahi devam eden medeniyet tartışmalarının odak noktasını oluşturmaktadır.Maddi gelişmişlikten yoksun olan toplumların medeniyetten de yoksun oldukları yönündeki Batılı düşünce, bu dönemde içinde bulunulan şartlarında etkisiyle Osmanlı devleti bürokrat ve aydınlarınca kabul görmüştür. Bu kabulleniş beraberinde teslimiyetçi bir anlayışı da hâkim kılar.

Osmanlı Devleti'nin Viyana Sefiri Sadullah Paşa'nın Batı medeniyetine dair kanaatlerinişu satırlara yansıttığı kasidesinde :

Zaman, zamân-ı terakki, cihan cihan-ı ulûm

Olur mu cehl ile kaabil baka-yıcemiyat![42]

şeklindeki çağrısı, Osmanlı Devletinin XIX. yüzyıl politikasını belirleyecek ve atılan adımlar bu terakkiyi sağlama adına olacaktır.

Islahat Fermanı'nda Batılı devletlerin"milel-i mütemeddine" yani medeni milletler şeklinde ifade edilmesi[43] Batı karşısında yenilme ve küçülmenin sadece toprak kaybı olarak değil, zihinsel bir yıkımı da yaşattığının göstergesidir. Medeniyet algısındaki bu değişimin en büyük zararı ise bir medeniyetin en önemli unsuru olan fikir ve ilim üretme becerisini sekteye uğratan zihinsel yıkım ileolmuştur. Bunun en sivri örneklerinden biri olan Abdullah Cevdet'in "bir ikinci medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa medeniyetidir, bunu gülü ile dikeni ile isticlâb etmek mecburidir."[44] sözleri bu teslimiyetin göstergesidir.

---

[40] Abdurrahman Küçük, **Renan Müdafaanamesi/Namık Kemal**, Ankara, Ankara Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 67-69.
[41] Tahsin Görgün**, a.g.m.**, s. 298.
[42] Mehmet Kaplan, **Şiir Tahlilleri**, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar, İstanbul, Bilmen Basımevi, 1969, s. 55.
[43] Okay, **a.g.e.**, s. 20.
[44] Bernard Lewıs, **TheEmerge ofModern Turkey**, Oxford Unıversıty Press, London New York Toronto, 1961, s. 231.

Edebî metinlerde de yer bulan bu anlayış Şinasi'nin Tanzimat döneminin başlatıcısı Mustafa Reşit Paşa için yazdığı yüceltici mısralarda:

Acep midir medeniyet resûlü dense sana

Sensin ol fahr-i cihan-ı medeniyet…

şeklinde ifade edilmiş, medeniyet adeta yeni bir din halini almıştır.[45]

Benzer bir ifade Ziya Paşa'nın:

Diyar-ı küfrü gezdim, beldeler kâşâneler gördüm

Dolaştım mülk-i İslâmı bütün viraneler gördüm

mısralarında ise içinde bulunduğu toplum ile batı medeniyetini mukayese ediş biçimi "muhteva değil dereceitibariyledir." [46] Bu isabetsiz mukayesenin neticesinde benimsenen geri kalmışlık fikri yıllardır sorgulanmaksızın tekrarlana gelen yaklaşımın da temelini teşkil eder.

Cemil Meriç, Namık Kemal'in Londra'ya ayak bastığı zaman toplumdaki sınıf uçurumunu, fabrikalardaki zorlu çalışma şartlarını, hatta şehrin kanalizasyon sisteminden dahi mahrum oluşunu göz ardı ettiğini; bütün bunlara karşılık parlamentoya ve eğitim koşullarına duyduğu hayranlığı bütünü algılayamayışına, bakışını mutlaktan nisbiye çevirmesine bağlar. Yazara göre Namık Kemal'in "Bu beldeye, enmûzec-i âlem denilse yerindedir. Medeniyet-i hazıra demek, Londra demek. Hep sisli, hep karanlık. Ama bu nikâbın altında medeniyetin nazenin bir dilrübâsı gülümsüyor" satırları nasıl bir cezbeye kapıldığının göstergesidir. [47]

Yenilmişlik hissine müvazi olan bu hayranlık ve Batının üstünlüğünün kabullenilişi Osmanlı Devleti için yenileşme düşüncesinin öncüsü olmuştur. Nitekim medeniyet tartışmaları ilerleme kavramı merkeze alınmak suretiyle gerçekleştirilmiş,Batı'nın güdümünde taklit içeren uygulamaların terakkiyi sağlayacağı inancı hâkim olmuştur.

---

[45] Ahmet Hamdi Tanpınar, **a.g.e**., s. 152.
[46] Orhan Okay, **a.g.e**., s. 20.
[47] Cemil Meriç, **Mağaradakiler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997, s. 191.

Askeri alanda art arda alınan yenilgiler, bu sahada yapılmak istenen yenilikleri meşrulaştırıcı bir anlayışın kabullenilmesinde en önemli unsur olmuştur.[48] Başlangıcını askeri alandaki yeniliklerin oluşturduğu bu değişim giderek devlet idaresindeki birçok sahada yer bulmuş ve ardından toplumun günlük yaşamına da sirayet etmiştir. Avrupa'daki değişen savaş taktikleri ve geliştirilen teknolojik savaş toplarının Osmanlı ordusunda mevcut olmayışı sebebiyle yaşanan yenilgiler bu sahalarda ıslah çalışmalarını zaruri kılmıştır.

Osmanlı devleti tarafından batıdaki gelişmelerin takip edilmediği yönündeki toptancı ifadelerin gerçeği yansıtmadığı açıktır. Zira bu dönemde Osmanlı devlet adamlarının bu gelişmelerden haberdar olduklarına dair kaynaklarda bilgilere sahibiz. Koçi Bey, Kâtip Çelebi, Defterdar Sarı Mehmet Paşa gibidevlet adamlarınınbu bozulmalara dikkat çekip ıslahat teklifleri yaptıkları bilinmektedir.[49] Avrupa'da meydana gelen değişimlerin bilinmesine rağmen, bunların Osmanlı ordularında kullanılmaması Avrupa'yı takip etmeme değil, bu gelişmelerin Osmanlı askeri rasyonalitesi ile uyumsuzluğu nedeniyledir.[50]

Bununla birlikte Osmanlı devleti içerisinde sahip oldukları gücün kaybından endişelenen güruh uzun yıllar yenileşmenin karşısındaki en önemli engel olmuştur.Katı bir gelenekçi yaklaşıma sahip olan bu anlayış, geleneği denenmiş iyiler olarak gören ve mutlaka korunması gerektiğine inanan, değişimin ise kötü olduğu inancıyla hareket etmiştir. Bu anlayışın direncini kıran unsur ilerleme fikrinin yerleşmesiyle, kendisinden ileride olana yetişmesi gerektiği inancıyla ikna olmuştur.[51] Medeniyetin yeniden canlanması adına siyasi erk tarafından uygulanan batılılaşma projesi devletin devamlılığının ön şartı kabul etmiştir.

---

[48] Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul, İletişim Yayınları, 4. bs. 2012, s.18.

[49] Abdullah Özçelik, "**Bir Münevverin Zihin Dünyası: Ahmet Midhat Efendi Romanlarında Modernleşme Olgusu**", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 37.

[50] Abdullah Özçelik, **a.g.t.**, s. 37.

[51] Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000, s. 82.

II. Mahmut döneminde uygulanan siyasetle Yeniçeri Ocağı kaldırılıp yerine Avrupa tarzı bir ordu kurulmuştur.[52] Merkezî iktidarı da güçlendiren düzenlemeler yapılan II. Mahmut devrinde, Avrupa'dan getirilen uzmanlar tarafından çeşitli sahalarda reformlar gerçekleştirilmiştir. Devlet adamı yetiştirmeyi amaçlayan Osmanlı sultanı bu maksatla "Tercüme Odası" tahsis etmiştir.

Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışıyla birlikte Avrupa'ya karşı olan yöneliş medeniyet cihetiyle gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlanmış ve modern eğitim kurumları tesis edilmeye başlanmıştır. Batı'dan eğitim alan bu nesil yenileşme hareketinin öncülüğünü yapmıştır. Meşrutiyet talebinin dile getirilmesini sağlayan da yine bu kuşağın temsil ettiği kitle olacaktır.Devlet yönetiminde de güç elde eden bu zümreOsmanlı toplumu içerisinde çeşitliBatılı fikir akımlarının da yer etmesini sağlamıştır.

Çoğu Batı tesiriyle olsa da bu dönemdegeliştirilen birçok düşünce akımının derinlikten yoksun olması aslında devletin ve medeniyetin var olmasınınve devamlılığının sağlanmasına yönelik arayışın ürünü olması sebebiyledir. [53] Sanayileşmeye bağlı bir yaşam biçimi geliştirmiş olan Batı toplumları karşısında eksikliklerin giderilmesi maksadıyla model alınan Batı medeniyeti kurumları, beraberinde bu medeniyete ait unsurlarıntoplumun günlük yaşamına da sirayet etmesiyle yeni bir medeniyet dairesinin kapısı aralanmıştır.

Bu kapı aralama, akabinde Batı medeniyetine ait tüm unsurların topyekûn alınmasına ve hızla yerli değerlerin yerine ikame edilmesine yol açmıştır. Bu yönde

---

[52] Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 3.bs. 2012, s. 95.

[53] Ahmet Midhat Efendi'nin oğluna hitaben,*"Oğlum! Yalnız bir şeyi öğrenmeli, fakat mükemmel olarak! Yahut her şeyi öğrenmeli, bittabi nâkıs olarak ! Osmanlılığımızın bugünkü haline nisbetle şu iki şıktan bence ikincisi müreccahtır. Ben sana onu tavsiye ederim. Fakat bundan sonra birincisi müreccah olacaktır. Sen de evladına onu tavsiye et."* ifadesine yer veren İsmail Kara bu dönem geliştirilen fikirlerin felsefeden yoksun olduğu iddialarına karşın*"Çağdaş Türk ve İslâm düşüncesinin bazı alanlarının kendi geçmişine ve modern Avrupa düşüncesine nisbetle derinlikten yoksunluğu-ihtirazi kayıtlar mahfuz kalmak şartıyla- kabul edilebilecek bir şeydir, burada beka-kurtuluş fikri etrafında ve âciliyet kesbetmiş ihtiyaçlar istikametinde pratik olanın öne çıktığ ıda kabul edilebilir fakat bunun köklerini Osmanlı düşüncesinde ve Osmanlılarda "felsefenin yokluğu"nda aramak sadece -yaygın olduğu için müatearife halini almış bir önkabulden ibarettir."*diyerek açıklık getirir.İsmail Kara, **a.g.e.,** s.24.

uygulanan çabalarla âdeta örtük bir "medeniyetsizleştirme"[54] projesinin uygulanması gerçekleştirilmeye çalışılır.

> "Toplumu, herşeyi ile bütün kabul eden, onun zevki, düşüncesi, dünya görüşünü askeri başarısı ile birlikte ele alan bu görüş, askeri başarısızlığı, toplumun zevkinin yetersizliğinin de göstergesi kabul ediyordu. Öylesine ki, bir kısım devlet adamlarında, yüzyıllardır devam edip gelen gündelik kullanma eşyalarından bile şüphe doğmasına yol açmıştı. Bunlar başarısızlıkla ilgili olunca, değiştirilmesi kesin bir gereklilik olarak görülüyordu."[55]

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere yeniden Batı ile eşit bir zeminde yer alma düşüncesi bu yeniliklerin meşru gösterilmesini sağlıyor ve son derece hırçın bir şekilde anlamsız düzenlemeleri de beraberinde getiriyordu. Medeniyetin bir bütün olarak görülmesive her şeyi ile birlikte alınması gerektiği düşüncesi; çatal-kaşığından, atın üzerindeki eğere kadarher şeyin Avrupa'dan alınması gerektiğini savunuyordu.[56]

Kendi toplumunun iç dinamiklerini yok sayan, çözüm üretmekten ziyade hazır modelin aynıyla kendi toplumuna uygulanmasını isteyen zihniyet bunun ortaya çıkaracağı sonuçlara dair bir öngörüden yoksun olarak geleneğin yükünden kurtulmayı esas almıştır.

Siyasi erk tarafından başlatılan bu uygulamalar Osmanlı entelektüellerince de önemli ölçüde destek bulmuştur. Çözüm geliştirmekten aciz Osmanlı entelektüellerin bu tavrı "bir taraftan kendi sorumluluklarını ötekine yönlendirme kaygısından kaynaklanmakta, diğer taraftan da basiretini yitirmiş bir medeniyetin, suçluluk psikolojisi ile kendine has değerlere saldırma durumunu doğurmaktadır."[57]Politik olarak başlatılıp sokağa inen batılılaşma hareketi temelsizliği ve fikri eksikliği nedeniyle aşırı tepkiyi de beraberinde getirmiş ve tutucu bir karşı anlayışın da gelişmesine katkı sağlamıştır.

---

[54] Muhittin Bilge, "Medeniyet, Modernlik ve Bir Medeniyetsizleştirme Girişimi Olarak Modernleşme" Yüceltme ve Reddiye Arasında Medeniyeti Anlamak, **Sempozyum Bildirileri**, Editörler, Süleyman Güder, Yunus Çolak, s. 119.
[55] Baykara, **a.g.e**., s. 91.
[56] Baykara, **a.g.e**., s. 91.
[57] Erdoğan Erbay,"Terakki, İslâm ve Ahmet Midhat Efendi", **Ahmet Midhat Efendi,** Ed. Mustafa Miyasoğlu, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012, s. 334.

Bir tarafta yoğun bir hayranlık duygusuyla batılı değerleri kucaklayan bir anlayış diğer yandan topyekûn retçi yaklaşımlarla sürüp giden tartışmaların odak noktası olan Batı karşısındaki konumun belirlenmesi, Osmanlı münevverleri arasında düşünce ayrılıklarına yol açar.Yeni medeniyet dairesine girilmiş olması bakımından "aidiyet ve mensubiyet" hususlarının münakaşaya açılması üzerine Müslümanlığa ait değerlerin hedef tahtasında yer alması bu değerlerin savunusuna yönelik bir refleksi de beraberinde getirmiştir.

Batılı kurumların model alınması suretiyle yapılan düzenlemeler, beraberinde kültür ithalini de getirmiş ve güncel yaşama yansıyan ikilikleri ortaya çıkarmıştır. Toplumunsosyal tabakalarına da yayılan Batılılaşma temayülü [58] Osmanlı münevverlerinin önemli bir kısmınca tam destek görürken bir kısım gelenekçi Osmanlı münevverleri tarafından ise Batı karşısındaki İslâmî hassasiyetin yol açtığı kaygıyla savunma mekanizması geliştiren bir tavır sergilenmiştir.

Böyle bir zeminde Ahmet Midhat mevcut problemlerin halkın eğitilmesi yoluyla aşılacağına olan inançla bu meselelerin tümünü kapsayan çeşitli türlerde eserler kaleme almıştır. Ahmet Midhat, döneminde mevcut olan özgürlük talepleri ve tartışmalarına karşın bunun, esaslı bir bilgi ve birikim gerektirdiği görüşünü savunur. Oğlu ile bu hususta yaptığı münakaşa esnasında:

> "(…) hürriyet, ilim ve irfan sahibi olanların hakkıdır: Bilgiden evvel hürriyet isteyenler, çıkacakları yeri tayin etmeden merdiven arıyanlara benzer: Merdiveni boşluğa dayıyanlar, yıkılmıya mahkûmdurlar."[59]

Ahmet Midhat'ın yenileşme karşısındaki mutedil tutumu onu devirdaşlarındanayıran en önemli hususlardan biri olmuştur. Yazar, bu tartışmalar çerçevesinde "dar anlamda Osmanlı, geniş anlamda İslâm kültürünün, bir zihniyet olarak var kılınabilmesinin çarelerini arayan ilk ve önemli insanlardan birisidir."[60]

Sıkça tekrarladığımız geleneğin müdafii olduğu ifadesini açmak gerekirse onun yaklaşımı geleneğin bazı noktalarda din gibi algılanması ve sürekli yenilik

[58] Ahmet Alver, "İlk Dönem Türk Romanlarında Yanlış Batılılaşma Sonucu Yabancılaşan Karakterler", **Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı AraştırmalarıDergisi**, S. 1, s. 29.
[59] Kâmil Yazgıç, **a.g.e.**, s. 79.
[60] Erdoğan Erbay, **a.g.m.**, s. 333.

hareketlerine direnç gösteren katı tutumundan farklıdır.Nitekim kendisi de mevcut durağanlık karşısında "Mıhlanmış gibi bir yerde kalmaktansa velev ki ziya için olsun hareket elbette evladır"[61] diyerek bu durağanlığa tepkisini gösterecektir. Ahmet Midhat'ın tepkisi kuşkusuz gelenekçi anlayışın katı direncine karşıdır.

Yazarın, Batılılaşma temayülü terakki fikri çerçevesinde gelişmiş ve bunun ancak eğitim yoluyla sağlanacağı vurgulanmıştır. Zira O, Tanzimat dönemi politikacıları tarafından daha evvel uygulamaya çalışılan tepeden ve dayatmacı uygulamaların tabanda destek bulamadığını idrak etmiş, bu sebeple yazdıklarıyla geniş halk kitlelerine ulaşarak toplumsal ve kültürel alanda değerler aşılamaya yönelmiştir. [62] Onun tedirginliğinin nedeni ise henüz uygulanmakta olan Batılılaşmanın neticesinde, Batıda var olan maddeci anlayışın ve özgürlükçü yaklaşımın da kendi toplumunda yer etmesidir.

O, Batı medeniyetinin ilham kaynağı olduğu kurumlar ve düzenlemeleri reddeden bir tavır içerisinde olmamıştır. Bilakis bu gelişmelerden istifade etmenin zaruretinin farkındadır. Ancak Batı medeniyetinin kültürel alanda yayılmacı tavrının sonucunda bilhassa eğitim yoluyla entelektüel kesim üzerinde aşırı hayranlık oluşturmasından dolayı kaygılıdır.Yazar, "Batının ilk bakıştamüzeleri, hayvanları, bitkileri, bahçeleri, baloları, madam ve matmazelleriyle herkesi büyüleme kudretine sahip" olduğunu söyledikten sonra dünyanın bundan ibaret olmadığına işaret eder ve duyulan bu hayranlığın ancak "yüzeysel bakış erbabında" görüleceğini söyler ve sorar: "Dünya bunlardan mı ibarettir? Ya maneviyat?"[63]

Ahmet Midhat alafrangalık adı altında yaşamın muhtelif alanlarını kapsayan değişimlerin toplumun tüm kesimlerine sirayet etmesiyle eskiye ait unsurların alaturka olarak kötülenmesine tepkilidir. Yenilik adı altında yaşanan değişimlerin toplumun değerlerini tehdit ettiğini düşünen yazar, bu durumdan duyduğu rahatsızlığı eserlerine yansıtır. İki medeniyet dairesinin farklılıklarının idrakinde

[61] Ahmet Midhat Efendi, **Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrar**, Haz. Ali Şükrü Çoruk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 6.
[62] Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul, YKY, 2007, 11. bs, s. 372.
[63] Ahmet Midhat Efendi, **Felsefe Metinleri**, Yay. Haz. Erdoğan Erbay-Ali Utku, Erzurum, Babil Yayınları, 2002, s.134.

olması hasebiyle doğacak uyumsuzlukların yaratacağı sorunlara karşı uyarıcı bir misyon üstlenir.Yazar, Batılılaşma sürecinde dine ait değerlerintasfiyesinden endişe etse de Osmanlı toplumunun manevi yapısının güçlülüğüne olan inancı onu ümitli kılmaktadır. Ona göre maneviyatın korunması hâlinde mevcut durumdan en az hasarla çıkılması sağlanacaktır.

Ahmet Midhat'ın kaleme aldığı eserlerin neredeyse tamamında Batı medeniyeti ve Osmanlı medeniyeti unsurlarının karşılaştırmaları yer alır. Ortaya koyduğu zengin neşriyat adeta Batı ve Doğu-İslâm-Osmanlı medeniyetinin "dokümantasyonu" niteliğindedir.[64] Döneminde yaygın olan ideolojilerin, çeşitli fikirlerin romanlara ve hikâyelere yansıması özelliği yazarımızın neredeyse tüm eserlerinde mevcuttur.En çok dikkati çektiği konu olan yanlış Batılılaşma ve alafrangalık temasını romanlarında işler. Gelenekten kopan insanların toplum içerisinde düştükleri gülünç hâlleri romanlarında sergiler. Şekilsel bir batılılaşmayı temsil eden bu tipler üzerinden oluşan ikilik ve kültür karmaşasına dikkat çeker.

İlk Avrupa seyahatini Oryantalistler Kongresi vesilesiyle gerçekleştirmiş olmasına karşın Avrupa'ya; bilhassa Batı medeniyetine olan ilgisi daha eski tarihlere dayanır.Zira romanlarında daha evvelde Avrupa temasını sıklıkla işlediğini görmekteyiz. Bu dönemde Avrupa hakkında kanaat sahibi olmanın yolu Seyahatnameler ve gazete, mecmua gibi neşriyatlar yoluyla sağlanmaktadır. Nitekim yazar da Seyahati öncesi Avrupa hakkındaki kanaatlerini seyahatnameler, gazete, mecmua vb. neşriyatlar yoluyla edinmiş, ayrıca meraklı yapısı itibariyle karşılaştığı yabancılarlatanışıp sohbet etmek suretiyle bilgi ve fikir sahibi olmuştur.[65] Avrupa hakkındaki kanaatlerinin daha sağlam bir zemine oturmasını sağlayan Avrupa seyahati sonrasında kazandığı bilinç, yazdığı eserlerine yansımaktadır. Aynı zamanda gerçekleştirdiği bu seyahat, birçok Osmanlı aydınının Avrupa karşısında yaşadığı travmadan farklı olarak kendi değerlerine olan inanç ve güvenini tazelemesine vesile olmuştur.

[64] Orhan Okay., **a.g.e.,** s. 21.
[65] Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efend**i, s. 25.

1.3.Medeniyet Telakkisi

Ahmet Midhat Efendi, medeniyet tartışmalarının en kesif olduğu dönemde bu meseleler üzerine kafa yoran Osmanlı münevverlerinden biridir. Onun medeniyet telakkisi din ile çok yakınhatta birebir dinle örtüşen bir yapı arz eder.[66] "Bizim manevîyatımız din-i mukaddesimizle tayin olunmuştur"[67] ifadesinde olduğu gibi birçok yerde Osmanlı medeniyetinin dayanağının İslâm dini olduğunun altını çizer. Vahşi ve bedevi olan Arap toplumunun diğer dinlere intisap ettiklerinde dahi düzelme yaşamadıklarını ancak İslâm müntesibi olmakla ıslah edildiğini ifade ederek İslâm dininin ideal bir ahlak kazandırma yönü ilemedeniyet oluşturduğuna dikkati çeker.[68]

Ahmet Midhat'ın medeniyet ve dini aynı zeminde ele alan yaklaşımı Batı medeniyeti için de geçerlidir. Avrupalıların medeniyet anlayışının Hristiyanlık temeline dayandığını ve bunun dışında bir medeniyet kabul etmediklerini söyler.

> "Avrupalılar için vahşet ve medeniyet arasını tahdid ve tayin eyleyen şey Hristiyanlık olup, bir kavim ne kadar vahşî olursa olsun Hristiyanlığı kabul eyledikten sonra hikmet ve diyânet hakkında zerre kadar fikr-i mahsûsu bulunmasa ve medeniyet ve diyanetin asla tecvîz etmeyeceği meâyib ve mezâlimin kâffesini mürtekip bulunsa bile onu Avrupalılar yine "sivilize" yâni mütemeddin addederek Nasrâniyet'ini kabul etmedikten sonra Çin'in, Hind'in en mütemeddin halkını bile barbar addederler."[69]

Ona göre bir medeniyetin değişerek devam etmesi mümkündür. Zira mevcut durumda Osmanlı medeniyetinin yetersiz kaldığı alanlar birtakım değişikliklerin yapılmasını zaruri kılmaktadır. Sıhhatli bir değerlendirmeyle yapılacak olan düzenlemeler Osmanlı-İslâm medeniyetinin son bulmasını değil yeniden hayat bulmasını sağlayacaktır. Bu inançla Batılılaşma adına ikame edilen yeniliklerin, her

---

[66] Orhan Okay, **a.g.e**., s. 289.
[67] Ahmet Midhat Efendi, "Avrupayı Beğenelim mi Yoksa Nefret mi Edelim", **Neyyir-i Hakikat, Manastır,** 1325, s. 2-5.
[68] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, İstanbul, 1313, c. II, s. 38-39.
[69] Ahmet Midhat Efendi, **Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Alemi**, Haz, M.Fatih Andı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003, s. 83.

alanda sorgusuzca yapılmasına karşı çıkar. Batı medeniyetinin tanıtıcılığını yaparken dahi, kendince tenkit süzgecinden geçirmeye dikkat eder. Batı'dan gelecek olan zararlı unsurlardan toplumu koruma saikıyla, gerçekleştirdiği edebi metin çevirilerinde dahi sansür yoluna gittiğini ifade etmekten çekinmez.

Ahmet Midhat'ın medeniyet tasavvurunda Türklüğün de yeri vurgulanmıştır.

> "Bizim Osmanlılığımızda iki şan vardır ki bunlardan yalnız birisi bile bizim için teşerrüfe kâfi iken Hak Teala Hazretleri bizi onların ikisiyle birden mübeccel eylemiştir. Bunların da birisi Müslümanlık, diğeri Türklük. Bu iki şeyin ikisinin de tarihleri, cihanda hiçbir milletin tarihine kıyas kabul edilemeyecek derecelerde kahramane ve şairanedir."[70]

Yazara göre Müslümanlığın kazanımları olan ahlaki temeller toplumun yeniden ihyasını sağlayacak kudreti haizdir. Binlerce yıllık birikim ve tecrübeye sahip İslâm ve Osmanlı medeniyetinin insan hayatının birçok yönüne karşılık geldiği ve yeterli olduğu inancında olan yazar, bu medeniyetin değerleri için yoğun bir savunma ve korumacı refleks içinde olmuştur. Aksi hâlde Batı medeniyetinin kazanacağı hâkimiyetin yozlaşmaya sebebiyet vereceği kanaatindedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu dönemde Batı medeniyetine ait değerlerin topyekûn alınması sonucu toplum genelinde yaygınlık kazanan bir kültür kargaşası meydana gelmiştir.

Ahmet Midhat'ın, Osmanlı medeniyetinin içinde bulunduğu durgunluğun ve karşı karşıya kaldığı tehdidin aşılacağına dair inancını hep koruduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı medeniyetinin Batı medeniyeti karşısında devamlılığını sağlayabilmesi için yeniden canlandırılmasının mümkün olduğu inancını her fırsatta vurgular:

> "…Ama meyus olmaya mahal yoktur. Medeniyetin mukteziyatı aynıyla mukteziyat-ı tabiat gibidir. Hükmünü meydana koymak için mevasim bekler."[71]

Ahmet Midhat medeniyetin tekrar canlanması hususunda ümitvar ve gerçekçidir. Yazarın ümidi, İslâm medeniyetinin köklülüğüne olan inancından ileri gelir. Osmanlı medeniyetine karşı korumacı olan yazar Batı medeniyeti karşısında ise

[70] Ahmet Midhat Efendi, **Ahmet Metin ve Şirzat**, Haz. Fazıl Gökçek-Özlem Nemutlu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013, s. 46.
[71] Ahmet Midhat Efendi, **Ahmet Metin ve Şirzat**, s. 12.

faydacı bir tutum sergiler.Çalışmanın elzem olduğunu düşünen yazar çok çalışarak her şeyin yeniden inşa edilebileceğine inanır. Bu çalışmaların sonuçlarını ancak "evladımız değil ahfâdımız için düşünür isek belki de yine isti'cal etmiş sayılabiliriz" diyerek bunun ne kadar zaman ve çaba gerektirdiğine dikkati çeker.[72]

Ona göre Osmanlının içinde bulunduğu durum maddi anlamda bir kayıp ve yenilgiyi ifade etmektedir. Bunun ise çalışarak giderilebileceğini vurgulayan yazar, asıl tehlikenin Batı karşısında kimlik kaybı olduğuna inanır.

> "Milletler ve devletler arasındaki galibiyet ve mağlubiyet-imaddiyenin hiçbir hükmüyoktur. Bugün mağlup olan bir devlet ya da bir milletin yarın tekrar galip gelmesi imkânını kimse reddedemez. Asıl ehemmiyet verilecek şey galibiyet ve mağlubiyeti maneviyedir. Bir millet manen mağlup olduğu hâlde maddeten galip bile olsa hükmü yoktur"[73]

Yazar, anlatılarında kendi toplumunun kimliğini oluşturan değerlerin varlığına yoğun bir şekilde dikkat çeker. Bu anlatılarında mevcut manevi değerlerin önemini vurgular.

> "Şuterakkiyat-ı maddiye ve tedenniyât-ı maneviye muvâzenesinde benim için en ziyâde tesliyeti mucib olan bir şey vardır ki o da bizim şarklılar gibi henüz müteahhir bulunan milletler tedenniyât-ı maneviyeden masuniyetle bu yüzden bittabi mütehassıl olan bahtiyarlılarını muhafaza edebilecekleri halde Avrupalıların o bahtiyarlığanâil olamayacakları kaziyesidir. Biz kudretimiz yettiği kadar çalışarak terakkiyât-ı maddiyeye peyderpey nâil olabiliriz."[74]

Ahmet Midhat Efendi'nin sıkça vurgu yaptığı husus olan eğitim ve çalışma Batı tarzı bir üretim ve tüketime dahil olunma çabası değil var olma ve değerlerini koruma adına sergilenmesi elzem olan bir gayrettir. Onun öngördüğü medeniyet dairesi bireyin tâbi olduğu bir değer ve ahlak sistemine sahip olmasıdır. Batı medeniyetinde bireyin konumlandığı üretkenlik ve sisteme katkısı itibarıyla nesneleştirilmesinden farklıdır. Çalışmayla yakalanmasını arzu ettiği seviye Batının

[72] Ahmet Midhat Efendi, **Avrupa'da Bir Cevelan**, İstanbul, Tercümanı-ı Hakikat, 1307, s.1005.
[73] Ahmet Midhat Efendi, **Ahmet Metin ve Şirzat**, s. 520.
[74] Ahmet Midhat Efendi, **Avrupa'da Bir Cevelan**, s. 771.

maddi gelişmişliğidir. Bu noktada Ziya Gökalp'in ileride sistemleştirdiği maddi kültür ayrımını ilk dillendirenin Ahmet Midhat olduğunu söyleyebiliriz.

> "Biz Avrupa'yı ikiye taksim edeceğiz. Birisine "Avrupa-yı maddî" diyeceğiz ki imrendiğimiz şeylerin kâffesini o Avrupa'da bulup, harf be harf taklit edeceğiz. İş görmenin evvel be evvel muhtaç olduğu tecaribi onlar etmişler ve tarik-i muvaffakıyeti katiyen tayin eylemişlerdir. O yola gideceğiz. (…) Diğerine"Avrupa-yı manevi" diyeceğiz ki iğrendiğimiz şeylerin de kâffesini o Avrupa'da bulacağız. Ondan tamamıyla nefret ve tebaüt edeceğiz. (…) Maneviyat cihetine gelince Allah ve Resulünün evamir-i ahlâkıyla tahalli ederek iki cihanda medar-ı fevz ü necatımız olan manevîyatımızdan kıl ucu kadar bile tebaüt etmeyeceğiz."[75]

diyen yazar, Batılılaşma çabalarıyla maneviyat cihetinde tavizkâr davranılmasını eleştirir. Ahmet Midhat, topluma medeniyet çatışması karşısında nerede durulması gerektiği yönünde çözüm önerileri sunar. Bu yönüyle maziyi toptan reddeden yenilik taraftarları ve yeniliğe toptan karşı olan anlayışın ortasında mutedil bir yaklaşım sahibidir. Tek şartı Osmanlı İslâm medeniyetinin asli unsurlarına sadık kalınmasıdır. Medeniyetin unsurlarını ayrı ayrı ele alan yazar, eski-yeni etrafında doğru-yanlış tenkidi yaparak okuyucuyu seçiciliğe teşvik eder.

Bu hassasiyetini Batı'dan yaptığı tercümelerde dahi gerekli gördüğü değişiklikleri yaptığını beyan ederken gerekçesini şöyle açıklar;"...Çünkü Avrupa'dan gelen şeylerin çürüğü sağlamından, kötüsü iyisinden pek çok ziyade olduğunu iyi tecrübe etmişimdir." [76]

Yazaragöre Batı medeniyeti geçmişte İslâm medeniyetinin hayrul halefi olmuştur. Bugün de Osmanlı medeniyetinin yeniden ihyası için Batı'nın maddi sahadaki gelişmişliği tatbik edilmelidir. Tarih şuurunu diri tutmaya çalışan yazar sık sık tarihi dönemlere işaret ederek umut aşılamayı da ihmal etmez.

> "Bir zaman İslâmiyet'in şan ve azimeti şöhretgîr-i âfâk olmuş idi. O vakit alem-i İslâmiyet bedâyi-i âsâr-ı âliyyeninmehd-i zuhûru ve ulûm ve sanayinin merkezi idi. İslâmiyet insanları ihâta eden zülâm-ı sihâb-ı cehâleti def' ve ref' ile

[75] Ahmet Midhat Efendi,"Avrupayı Beğenelim mi Yoksa Nefret mi Edelim", **Neyyir-i Hakikat**, s. 2.
[76] Ahmet Midhat Efendi, **İki Hudakar**, Letaif-i Rivayat, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul, 1311,s. 2.

kendilerini şehrâh-ı medeniyete sevk etti. Acaba tarih bize böyle bir hali tekrar gösterecek midir? Burasını lutf-i Hakktan ümit eylemekteyim."[77]

Ahmet Midhat'a göre söz konusu değerlerin korunmasının birincil koşulu halkın bilinçlendirilmesidir. Bu inanç onun neşriyatının temel maksadını teşkil eder. Batı'da belirli bir zaman dilimine yayılan ve toplumun bütününe yansıyan değişmelerin Osmanlı'da hızlı ve sathi bir biçimde uygulanmaya çalışılmasının sakıncaları üzerinde durur. Okuma yazma oranının yüzde onlar düzeyinde olduğunu ifade eden yazar bu oranın okuma alışkanlığı noktasında ise yüzde birlerde olduğunu söyler. Bu farkındalıktan hareketle evvela okuma alışkanlığı kazandırmaya çalışması öncülük ettiği birçok edebi türü fayda esası üzerine kullanır.

İçerisinde ansiklopedik bilgilerin dahi yer aldığı romanların yanısıra yeni yaşam biçiminin gülünç hallerini de ele alır. Niyazi Berkes, onun kültür çatışması yaşayan tiplerin gülünç hallerini sergileyerek okuyucuda uyandırdığı kuşku yoluyla yeni olarak sunulanın sorgulanmasını sağladığından bahseder ve bunu yaparken düşündürücü bir rol üstlendiğini ifade eder.[78] Zira o Tanzimat aydınları gibi yukardan dayatmacı müdahalelerin,halkın talebi olmayan düzenlemelerle dayatılan yenileşmenintabanda tutmadığınınfarkındadır.

Mümtaz Turhan'ın da dikkat çektiği bu husus Osmanlı medeniyetinin duraklamasında önemli rol oynayan faktörün tavandaki gelişmelerin tabana yayılmaması, bir kültürün halkta sindirilmemesi konusudur.[79] Nitekim Ahmet Midhat'ın çabası kültürlendirme ve kimlik kazandırma adına olmuştur diyebiliriz. Bu sebeple okuyucu kitlesinin seviyesinden başlayan yazar okuyucuyla yarenlik eden bir üsluba sahiptir.[80]Anlatılarında oluşturmaya çalıştığı kimliği kullandığı karakterler yoluyla ortaya koyan yazar, öngördüğü istikametin aksinin neyle sonuçlanacağını bu karakterler üzerinden göstermeye çalışır.

[77] Ahmet Midhat Efendi, **İstibşar**, İstanbul,1310, s. 46.
[78] Niyazi Berkes, **a.g.e**., s. 371.
[79]Mümtaz Turhan, **Kültür Değişmeleri**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1987, s.211.
[80] Ahmet Hamdi Tanpınar, **a.g.e**., s. 447.

1.4.Doğu BatıMedeniyetineAit Unsurlara Yaklaşımı

Romanlarında medeniyet olgusuna geniş yer veren yazar çizdiği karakterler yoluyla yaşanan kültür ithalinin sebep olduğu ikiliğin yarattığı sorunlara dikkati çeker. Aşırı veya yanlış Batılılaşma kadar Batı hakkında yanlış bilgilenmenin de zararlı olacağına inandığından Batı medeniyetini birçok cihetten tanıtmaya gayret eder.

Ahmet Midhat'ın romanlarının ekserisi Müslüman kimliğinin tanımlanması ve müdafaası biçiminde kaleme alınmıştır. Muhayyilesinin ürünü olan roman kahramanlarında muayyen bir ortak karakter dikkati çeker. Bilgili ve görgülü olan bu karakterler, yazarın arzu ettiği insan profilinin yansımasıdır. Bu suretle girilen yeni medeniyet dairesinde belli bir sentezi sağlamaya muktedir olan bu karakterler,Müslümanlık vasıflarını haiz olmanın yanında eğitimli, çalışkan ve bilinçli olup, gayeleri mensup oldukları Osmanlı memleketine hizmet olmaktadır. Yazarın ise aksatmadığı misyonu, mensubu olduğu dinin ve medeniyetinin değerlerinin methiyesidir. Eserlerinde bilgi düzeyi yüksek karakterler kullanarak kurduğu diyaloglar yoluyla İslâm ve Batı medeniyetinin tartışmalı mevzularına geniş yer verir.

Bu diyaloglarda Müslüman karakterlere müspet vasıfları haiz kılarken Hristiyanlara karşı bütüncül bir yaklaşım içerisinde değildir. Batılı karakterler arasında da son derece müspet yönleri olan tiplere yer verir. Ancak din ve medeniyet mukayesesi yapıldığı yerlerde, Hristiyanlığın çelişkili konularına yer vermeyi ihmal etmez. Din ve medeniyetin unsurlarının mukayesesini yaparken Batılılaşma sürecince değişmekte olan algıyı kontrol altında tutmayı amaçladığı gözlenmektedir. Ahmet Midhat'ın Batılılaşma macerasında tedirginliğinin en fazla ahlaki yozlaşma noktasında olduğu anlaşılmaktadır. *Henüz 17 Yaşında* romanında, ahlaki ilkelerin

değişimi konusundaki tepkisini yansıtan roman kahramanın "Akvam-ı şarkiyeyi akvam-ı garbiye bozmuştur."[81] ifadesi bunun göstergesidir.

Ahmet Midhat'ın *Paris'te Bir Türk* romanında Nasuh için Batılı ağızdan yaptırdığı şu tanımlama onun insan tasavvurunu yansıtan bir ifadedir.

> "Ben o çocuğu tanırım. Bir hayli bahislerinde dahi bulundum. O mahzâ insaniyet ve medeniyet ve uhuvvet-i umumiye nokta-i nazarından bakarak, İslâmiyet'i ona göre müdafaa eyler, hatta mebahis-i malûmede taassup gösterenleri dahi ta'yip eyler" [82]

Romanlarındaki tipler üzerinden medeniyet yaklaşımını sınıflandıran Sema Uğurcan'a göre yazarın ayrıştırıcı tavrı üç noktada yoğunlaşır:

> "Medeniyet kavramı açısından romanları incelenirse üç ana karakter ile karşılaşılır: 1.Batı medeniyetini bilmeyen, sadece kendi medeniyetini tanıyan, Doğu geleneklerini klişeleştiren birinci tip, Ahmet Midhat Efendi'nin sevmediği tiptir. 2. Batı medeniyetini bilen, Avrupalı gibi giyinen, yüzeysel ve sefih "şık" tipinden de Ahmet Midhat Efendi hoşlanmaz. 3. Onun savunduğu tip senteze ulaşmış tiptir." [83]

Genellikle alaturka ve alafranga karakterlerden oluşturduğu kurgularında kahramanları yoluyla yanlış Batılılaşma meselesini ele alır ve temelsiz Batılılaşmanın yol açtığı gülünç hâlleri gözler önüne serer.

Birbirinin karşıtı olan bu karakterler arasında alaturka karakterler Doğu-Osmanlı-İslâm medeniyetinin temsili olup çalışkanlık, dürüstlük, eğitimli ve özgüvenli vasıfları haiz iken alafranga karakterleri ise aksine ona göre yanlış batılılaşmanın mahsulü mirasyedi, zevk düşkünü özenti tipleri yansıtır. Bu tiplerait oldukları çevreden uzaklaşma çabasında ve yerli İslâmi unsurları reddeden tiplerdir. Bunların dâhil olmaya çalıştığı muhit o dönemde Batılı yaşam tarzının hâkim olduğu Beyoğlu semtidir. Bu karakterler yoluyla yaşanan kültür şokunun sebep olduğu

---

[81] Ahmet Midhat Efendi, **Henüz 17 Yaşında**, Haz. Nuri Sağlam, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 121.
[82] Ahmet Midhat Efendi, **Pariste Bir Türk**, Haz. Erol Ülgen, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 351.
[83] Sema Uğurcan, **Edebiyatımız II Yazarlar, Meseleler**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2012, s. 13.

ikiliğin neticesinde yaşanan sorunlara dikkati çeker. Aşırı veya yanlış Batılılaşma kadar batı hakkında yanlış bilgilenmenin de zararlı olacağına inandığından Batı medeniyetini birçok cihetten tanıtmaya gayret eder.

Yaşadıkları muhit ve Beyoğlu arasında sıkışmış özenti tipler yazarın müstehzi yaklaşımına maruz kalırlar. Zira bu dönemde Batılılaşmayı yaşam biçimi hâline getiren kesim içerisinde sadece tüketime dayalı bir yaşam tarzı gelişmiştir.Onun hedefinde yer almaktan kurtulamamış olan bu karakterlere karşın Müslüman Doğulu bireyin olması gereken vasıfları, karşıt karakterler üzerinden yansıtır. İki medeniyetin unsurlarını mukayese ettiği edebi eserlerinde en çok yer bulan konular: Osmanlı toplumunda aile yapısı, kadının konumu, kölelik, erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi, Osmanlı devletinin hâkim olduğu coğrafyalarda gayrimüslimlere karşı muamelesidir.

Bu konular içerisinde gayrimüslimlere yönelik Osmanlı Devleti'nin uygulaması ve Müslümanların Ehl-i Kitab'a bakışı meseleleri döneminde yaşanan tartışmalar sebebiyledir. Osmanlı Devletinde birbirinden farklı etnik unsurların uzun yıllar bir arada Osmanlı kimliğiyle yaşaması 19. yüzyılda yayılan milliyetçi fikirleri ve batının yayılmacı politikalarının tesiri ile zedelenmiştir. Bu yönde alınan tüm önlemlere rağmen süreç Osmanlı Devleti aleyhine işlemiş ve hakim olunan coğrafyalarda çözülmelere yol açmıştır.Batılı politikaların uzantısı olarak Osmanlı Devletinde gayrimüslimlere yönelik hak talepleri, yazarın dikkatini bu konuya çekmiştir.

Bununla birlikte kadın, aile ve çok eşlilik gibi hususlar da Osmanlı ve İslâm toplumlarına Batılı çevrelerden gelen itham ve eleştirilerde başat rol oynaması sebebiyle yazarın romanlarında ele alınan konulardır. Yazar, romanlarında ikili diyaloglar yoluyla taraflara bu konuları tartıştırarak Batı ve Doğu medeniyetinin uygulama ve yaklaşımlarının mukayesesini yapar.

Bu diyaloglarda çoğunlukla Doğu medeniyetini üstün görmesine karşın bazı noktalarda eleştirmekten de geri durmaz. Taassup ve bağnazlık bu noktada yazarın eleştirdiği unsurlardır. Bunun yanında geleneğin katı veya yozlaşmış birtakım

kurallarının değişmesi gerektiği konusunda da ısrarcıdır. Bu konuları aşağıda belli başlıklarla ele almaya gayret edeceğiz.

Romanlarında Doğulu ve Batılı birçok unsuru karşı karşıya getiren yazar sadece tartışmalı konuları değil iki tarafın ait oldukları medeniyet dairesinin birçok hayat pratiğini de karşılaştırır. Yazarın üstlendiği değerler savunusu günlük yaşam pratiklerini deiçermektedir.

> "...Vakıa kapı bir komşusunun yalnız bir ismini bilip de husûsiyet-i ahvâlini bilmemek İstanbul'da taaccüp edilecek ahvaldendir. Eğer İngiltere'de olsaydınız buna kimse taaccüp etmezdi.…Ol kadar iyi bilirler ki herifin hangi senenin hangi günlerinde ne kadar hasta yattığını ve hekime ve eczacıya bundan dolayı kaç para borcu olduğunu bile size haber verebilirler."[84]

Paris'te Bir Türk romanının kahramanı Nasuh, Paris'te bulunduğu süre içerisinde kaldığı pansiyonda selam verip diyalog kurmak ister; ancak buna karşılık göremez.

Ahmet Midhat, Avrupa seyahati esnasında trende tütün kesesini unuttuğunu fark eder. Tütün kullanan diğer yolcuların kendisine ikram etmeyişine içerleyen yazar bu vesileyle Osmanlıların cömertliğine vurgu yapar:

> "Cihanda Osmanlılar kadar inayetkâr bir millet daha tasavvur olunabilir mi? Burada ise prezante olunmamış bulunduğum adamlara merhaba demeye bile hakkım yoktur. Mazaallah bir sigara isteyecek olsam mutlaka arsızlığıma dilenciliğime hamlolunur. Vermemekten maada ihtimal ki beni tahkir ederler."[85]

Medeniyetin görünen yüzü olarak kabul edilen şehirleşme ve mimarinin Avrupa tarzı biçim değiştirmesi de yazarın birçok eserinde hayıflanarak ifade ettiği bir konudur. Ahmet Midhat, Avrupa medeniyetini değerlendirirken şehirlerin gelişmişliği,ulaşım imkânları, caddeleri, yaşamı kolaylaştıran unsurları gıpta ettiği unsurlardır. Osmanlı'ya örnek gösterdiği bu unsurlara karşın mimarideki değişim

[84] Ahmet Midhat Efendi, **Çengi**, Haz. Erol Ülgen-Fatih Andı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 41.
[85] Ahmet Midhat Efendi, **Avrupa'da bir Cevelan**, s. 92.

konakların yerini apartmanlara bırakması gibi hususların eserlerinde eleştiri konusu edildiği görülür.

Demir Bey romanında mimarideki değişime tepkisini dile getirir:

> "Konağın derunu dahi pek müzeyyendir. Sedli sofalar, kemerli kapılar, çiçeklikli hücreli odalar, yaldızlı tavanlar, tepe camları eğerçi tarz-ı atikadan bir bina olduğunu gösterirlerse de tarz-ı cedidin bakla kadar sofa, nohut kadar oda ıtlak olunan binalarına kıyasen şu eski haneler hakikaten tercih olunurlar."[86]

Konakların yerini alan binalara yönelttiği eleştiriler, bu binaların içerik düzenlemelerinin farklılaşması konusunda da yazarın hedefindedir. Yazarın eleştirilerinin temel çıkış noktası değişimin yönünün taklit ve özenti içermesi ve gereksiz biçimde tüm unsurların yenilenmesi ile ilgilidir.

> "Vakıa şu konak yavrusu tabiri bugünkü günde âdeta unutulmuş bir tabir hükmüne girdi. Konak kalmadı ki yavrusu olsun. Eski zamandan kalma koca koca konaklar bir yangında yandıkça arsaları parça parça satılarak mahalleler teşkil eyledi. Yanmayanları da verese tarafından evvelâ enkazı bu ticaretle iştigal edenlere satılıp yıkıldıktan sonra arsaları kezalik yeniden yeniye mahalle olmak üzere parça parça satıldı. Konak da kalmadı yavrusu da."[87]

Yazarın burada serzenişte bulunması sadece evlerin yapısının değişmesi için değil, içinde var olduğu kültüründe ortadan kaybolmasındandır. "Evlerini alafranga yapmak uğruna, o canım mimariyi yok etmişlerdi"[88]diyen yazar bu yeniliğin yanında eskiye ait unsurların yer almasıyla ortaya konulan görüntüyü eğreti bulur: "Yalnız binanın eski usûl-i mimârîde yapılmış olması hâlâ kaybolmayarak yeni iltizam olunan alafrangalık ile bu usulün arasındaki nispetsizlik erbâb-ı vukufun gözlerine batıp duruyor."[89]

Anlaşıldığı üzere yazar, değişimin estetik boyutunu da sorgular. Bu yeni yapıların ve döşemelerin alaturkadan tamamen çıkılıp alafrangalaşma temayülünün

[86] Ahmet Midhat Efendi, **Demir Bey Yahut İnkişaf-ı Esrar**, Haz, Nuri Sağlam-M. Fatih Andı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002, s. 10.
[87] Ahmet Midhat Efendi, **Jön Türk**, Haz, Ali Şükrü Çoruk- M.Fatih Andı-Kâzım Yetiş, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003, s. 5.
[88] Ahmet Midhat Efendi, **Jön Türk**, s. 7.
[89] Ahmet Midhat Efendi, **Jön Türk**, s. 7.

sonucu olduğunu ifade eder. Yeni yapılardaki divanların, minderlerin yerini alan kanepe koltuklardan da söz eder. Osmanlı mimarisinin özgün unsurlarının tepe camı yüklük gibi kısımların yeni binalarda yer almayışına tepki gösterir.

Mekândaki değişimlerin evin yaşamına da sirayet etmesibireyin ahlak sistemini de etkileyen bir içerik kazanacaktır. Batılılaşma temayülünün sonucu olan bu değişimler ev yaşamını tanzim eden âdetleri de kapsamaya başlar. Osmanlı ev yaşamında uygulanan haremlik selamlığın dahi zamanla terk edilmeye başlandığı görülür. Alaturka konaklar da yerini alafranga yaşam biçimine uygun binalara terk etmeye başlamıştır.

Yazar *Felatun Bey ve Rakım Efendi* romanında da söz konusu değişime tepkisini ortaya koyar:

> "…Bizim Mustafa Meraki Efendi alafranga meşrep bir adamdı. (…) Hâl ve vakti pek yolunda hem de ziyadece yolunda olduğundan kendisi zaten Üsküdarlı olduğu ve orada güzel konağı, bağı bahçesi dahi bulunduğu halde mücerret alafranga yani rahat yaşamak için cümlesini ucuza pahalıya bakmayarak satıp gelmiş Tophane'nin Beyoğlu'na civar bir mahallesinde müceddeden güzel bir hane inşa ettirip sakin olmuştu." [90]

Yeni yaşam tarzına göre yapılan bu evlerde önceden kaim olan Arap halayıklar yerini Rum, Ermeni hizmetçilere bırakacaktır. Bunun da sakıncalarına değinen yazar:

> "Şimdi böyle bir semtte böyle bir hanede bu kadar alafranga olan bir adam artık hanesine Arap çorap doldurur mu? Bahusus ki, aralıkta bir alafranga dostları dahi gelmekte olduğundan bunlar meyanında hizmet etmek için Rum ve Ermeni hizmetçilere ihtiyacı derkârdır." [91]

diyerek Fransız mürebbiyeler elinde yetişen Müslüman çocuklarının dini- ahlaki bir eğitim almadıklarından yakınır. Yazar *Bahtiyarlık* romanında Fransız bir mürebbiye Madam Terniye tarafından yetiştirilen Nusret hanım üzerinden bunun sakıncalarına

[90] Ahmet Midhat Efendi, **Felatûn Bey İle Rakım Efendi**, Haz. Kâzım Yetiş-Necat Birinci-M.Fatih Andı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları,2000, s. 4.
[91] Ahmet Midhat Efendi, **Felâtun Beyle Rakım Efendi**, s. 4.

dikkati çeker. Madam Terniye, Nusrete Hristiyanlığı benimsetmeye çabalar. Ancak bunda başarılı olamayan mürebbiye Nusret'i Avrupalı gibi yetiştirir.

Yazarın tepki gösterdiği husus, Fransız mürebbiyelerin Müslüman kimliğine aykırı olarak verdikleri eğitimdir. Fransız mürebbiyelerin Türk aile yapısı ile uyuşmayan bu terbiye biçimleri hakkında toplumu uyaran yazar, bu mürebbiyelerin çocukları vatan millet bilinci, din sevgisi gibi mukaddesattan yoksun bırakacaklarını belirtir.

Bu konuyu *Jön Türk*romanında da ele alan yazar, romandaki Ceylan karakterinin alafranga usulle yetiştirilmesi sonucunda yaşadığı trajediyi hikâye eder. Avrupa kültürüyle yetişen Ceylan, ahlaki ve dini hassasiyetlere sırt çevirir ve alafranga hayata özenir. Ceylan'ın yaşadığı nikahsız beraberlik sonucu hamile kalması neticesinde birliktelik yaşadığı Nurullah tarafından evliliğe layık görülmez ve terk edilir. Ceylan'ın intikam almak için izlediği yol ise hem kendi hem de Nurullah ve onun evlendiği kadının ailelerinin dağılmasına yol açar. Yazarın alafranga yaşam çabasının zararlarını anlattığı romanın sonunda Ceylan'ın babasına söylettiği sözlerle olan biteni onun aldığı terbiyeye bağlar.

> "Ceylan! Sen kendin için bir belâ bir musibet olmak üzere yetişmiş bir kız olarak çıktın! (…) Keşke seni o… daireye hiç yaklaştırmasa idim! Allah bizim belamızı o mel'un alafranga yüzünden vermek için çeşm-i basiretimizi bağlamış da…kızım orada alafranga bir terbiye alıyor diye beni sevindirmiş. Şimdi de işte böyle kan ağlatıyor. (…) Fakat bu musibet yalnız kendinde kalmadı. (…) Lâkin şimdi belâ ve musibet taammüm etti. Bizi de mahvettin, Kâşif ailesini de, biçare Dilşinas ailesini de!"[92]

Daha önce bahsedildiği üzere yeni yaşam biçimi beraberinde Avrupai alışkanlıkların toplumda yer etmesine yol açmıştır. Bunlardan en önemlisi o dönemde yaygınlık kazanan eğlence ve kumar alışkanlığıdır. Henüz yaygınlık kazanan bu alışkanlıklara karşı tepkisini sert biçimde ortaya koyan yazar: "Şıklar ve centilmenler kumar oyununu pek ziyade şıklık addeyledikleri cihetle hemen servet-i

[92] Ahmet Midhat Efendi, **Jön Türk**, s.175-176.

hânedanını o murdar merak uğrunda batırdıkları halde bizim Behçet Bey bu bapta dahi müstesnadır."[93]

Osmanlı Devleti'nin ıslahat hareketlerinde kıyafet değişikliklerinin de yer alması nedeniyle medeniyet ve kıyafetin birlikte algılanması yazarın tepkisinden payını alan bir diğer husustur.

Medeniyetin kılık kıyafetle alakası olmadığına değinen yazar; "Medeniyeti, mürüvveti nizamı intizamı giyinip kuşanmakta aramamalıdır. Terbiye ve medeniyet insanların şahıslarındadır."[94] diyerek kıyafet değişimiyle itibar kazanma çabasını tenkit eder. Fes kullanmayı hamiyet-i Osmaniye ve fazilet-i İslâmiye'den kabul eden Ahmet Midhat bunun terk edilip yerine şapka kullanılmasına *Pariste Bir Türk* romanında sitem ettiği görülür.[95]

> "Nasuh- Bendenize kalır ise ondan daha kolay hiçbir şey olamaz. Büyük Petro gibi bir adam olurda bir günde tebdil-i kıyafeti emr ve emrini icra ettirebilir. Yahut da bu yolda bir heves-i cahilenin koca bir halka delalet etmesi dahi mümkündür. Fakat size şunu sorarım ki şimdi Paris halkına bir aba, patur, cepken filân giydirsek, başlarına dahi kocaman birer fes veyahut sarık koysak Parisliler barbar olurlar mı?"[96]

Yukarıda ifade edildiği gibi Ahmet Midhat medeniyetin muayyen bir tanımını yapmak yerine onu belirleyen unsurlar üzerinde durmuş ve içinde yaşadığı toplumun ve müntesibi olduğu dinin oluşturduğu değerler üzerinden bilinç oluşturmaya çabalamıştır.

Bu unsurlar içerisinden yazarın en fazla vurgu yaptığını gözlemlediğimiz hususlar olan Müslüman toplumların gayrı Müslimlere karşı muameleleri, İslâm'da aile kurumu, kadının toplumdaki yeri ve tesettür gibi konuları çeşitli başlıklar altında konu etmeyi uygun gördük.

---

[93] Ahmet Midhat Efendi, **Vah**, Haz. Kazım Yetiş,Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 30.
[94] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c.I, s. 480.
[95] Ahmet Midhat Efendi, **Avrupa'da Bir Cevelan**, s. 107.
[96] Ahmet Midhat Efendi, **Parist'e Bir Türk**, s. 28-29.

1.4.1. Müslümanların Gayrı Müslimlere Yaklaşımı

Ahmet Midhat'ın iki medeniyet dairesini mukayese ederken en çok iftihar ettiği hususlardan biri Müslümanların gayrimüslimlere muamelesidir. İslâm dininin Hristiyanlıkta olan taassuba sahip olmadığını ifade eden yazar İslâm'ın yayıldığı yerlerde Ehli Kitap olanlara kendi dinlerini yaşama imkanı verildiğini belirtir.

Yazar, bilinç oluşturma adına yazdığı romanlarda tarihten faydalanmayı da ihmal etmez. Romanlarında tarihi veriler kullanarak İslâm inancına dayalı olarak oluşturulan medeniyetin şahikaya ulaştığı dönemler ve oluşturduğu birikimlerin örneklerini verir. Ahmet Midhat Efendi için tarih ve medeniyet birbirinin mütemmimidir. "Eğer tarih boş bir şey olursa, medeniyet ile vahşet arasında bir fark kalmaz. Aslını, neslini ve şimdiye kadar hiç olmaz ise bir miktar âsârının suret-i güzarını bilmeyen adam için medeniyette hiçbir lezzet kalmaz."[97] görüşündedir. O'na göre tarih milletlerin tarihinden ziyade medeniyetlerin ve onların birbirleriyle olan ilişkilerinin tarihidir.[98]

XIX. yüzyıl Fransız ihtilalinin dünyaya yaydığı milliyetçilik fikri diğer milletleri de kendi tarihlerini araştırmaya ve yeniden yazmaya sevk etmiştir. Ortaya çıkan yeni tarih anlayışının etkisiyle Osmanlı'da da bu dönemde tarihe yönelişin olduğu görülür.[99]Milletlerin tarihini araştırmaya yöneldiği bu zeminde Osmanlı da içinde bulunduğu buhranlı dönemde tarihin parlak zamanlarından ve medeniyetinin güçlü olduğu dönemlerden dayanak almaya yönelir.

Birçok meseleyi konu edinen Tanzimat Dönemi yazarlarının ilgisinden tarih de payını alır. Tarihte güçlü olunan devirlerden seçilen kahramanlar etrafında geçmişin güçlü dönemlerine dikkati çekerek inanç aşılanmaya çalışılır. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ahmet Midhat gibi dönemin yazarlarının tarihe olan ilgisine değinenHülya Argunşah bunun sebebini "Türk İslâm tarihinden seçilmiş bu portrelerin ortak noktalarının dönemin ihtiyaç duyduğu bu insan tipinin özelliklerini

[97] Ahmet Midhat Efendi, **Ahmet Metin ve Şirzat**, s. 217.
[98] Sema Uğurcan, **Edebiyatımız I Yazarlar, Meseleler**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2012, s. 45.
[99] Hülya Argunşah, "Tarih, Tarihle İlgili Roman ve Midhat Efendi,"**Ahmet Midhat Efendi**, Ed. Mustafa Miyasoğlu, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012, s. 194.

taşıyor olmaları" şeklinde açıklar vebu karakterlerin kullanılması yoluyla "…Batının karşısında bir medeniyet sahibi olmanın delillerini ileri sürerken Osmanlı insanına da parlak geçmişin gelecekte yinelenebileceği konusunda 'yeniden doğuş' mesajları" verilmek istendiğini ifade eder.

Birçok yazın türünde olduğu gibi tarihi romanın da öncülüğünü yapan Ahmet Midhat, farklı milletlerden seçtiği kahramanlar üzerinden Doğu ve Batı medeniyetlerinin mukayesesini yaparken tarihten örnekler vermek suretiyle tarih şuuru aşılamayı ihmal etmez. İslâm inancına dayalı olarak oluşturulan medeniyetin tarihi seyri içerisinde idaresi altında bulundurduğu farklı milletlere olan muamelelerini de konu edinir.

Arnavutlar ve Solyotlar romanında Osmanlı Devletininidaresi altında yaşayan gayrimüslimlere tanıdığı imkânlardan bahseder. Osmanlı idaresi ile Avrupa Senyörlerinin idaresi arasında kıyas kaldırmayacak derecede fark bulunduğunu ifade eder. Osmanlılar zamanında rahat eden ahalinin "Rûm-i Şarkî" zamanında ahâlîyi Nasrâniyyenin ne derecelerde mazlum olduklarını Montesque'nun ifadelerinden yola çıkarak anlatır:

> "İmparatorların hırs ve tamah beliyesiyle tasavvur ve icat eyledikleri i'tisâfat-ı dâimeye duçar olmaktansa cemaat üzerine tarh ve suhuletle kendi ihtiyarları tarafından tahsil olunan bir vergiye itaatleri elbette müreccah görülmüştür. Her ciheti bozulmuş ve bir istiklâl ve hürriyet-i lâfziyye altında en müthiş zillet ve hakaretlere yol açmış bulunan hükûmet-i milliyyeyle ittibadansa kendi idarelerini yine kendilerine tevdi eyleyen barbarlara ittiba hakikaten müreccahtır." [100]

Yazar, Osmanlının sağladığı bu hürriyetin, diğer ülkelere göstermelik veya iç siyaset dengesi olmaktan öte umumun saadeti için yapıldığını ifade eder. Hristiyan tebaanın devlet memuriyeti ve ticaret yapmak gibi haklarının olduğunu anlatan yazar, buna rağmen Avrupalı devletlerin Osmanlının içişlerine karışması ve idaresi altındaki diğer milletlerin mensupları için hak talebinde bulunmaları karşısında tepkisini dile getirir.

---

[100] Ahmet Midhat Efendi, **Arnavutlar ve Solyotlar**, Haz. Nuri Sağlam- M. Fatih Andı,Ankara, Türk Dil Kurumu, Yayınları, 2002, s. 27-28.

Ahmet Midhat, Osmanlı döneminde Ortodoks kilisesinin Bizans imparatorluğu zamanından daha itibarlı bir hale eriştiğini iddia eder. Osmanlı Devleti'nin, Patriklerin hukukunu sağlama konusundaki hassasiyetinin Avrupa'da dahi şaşkınlıkla karşıladığını ifade eden yazar, Osmanlıların Ortodokslara tanıdığı hürriyetin sadece siyasi nedenlere dayanmadığı görüşündedir. Zira bu, dinin bir yaptırımı olarak uygulanmaktadır:

> "Nasârânın Müslüman olmalarını tehalük derecesinde talep sevdasında değiliz. Çünkü Müslümanlar Ehl-i Kitabın yani Yahudi ve Nasârânın imtiyâzat-ı diniyesini ve hukuk-ı medeniyesini muhafaza etmeyi –mürüvvet-i zâtiye ile değil, belki- mecburiyet-i şer'iye-i diniyeleriyle müteahhit bulunduklarından sair Ehl-i kitabı tav'an ve kerhen kendi dinlerine sokmak davası Hristiyanlıkta varsa da İslâm'da yoktur."[101]

Batı'nın medeniyet götürme iddiasıyla ulaştığı beldelerde yarattığı tahribata değinen yazar,Osmanlıda topluma, devletin müdahalesinin olmadığını anlatır. Osmanlı'nın fethettiği yerlerde yaşayan halkı din değiştirmeye zorlamadıklarını ifade eden yazar, Batılıların ise işgal ettikleri bölgelerde halkı Hristiyan olmaya zorladıklarını belirtir veiki medeniyet dairesinin mukayesesini yapar.

Rikalda romanında Avrupalıların Amerika kıtasına girişini ve kıta yerlilerine muamelelerini konu edinen yazar, Avrupalıların buradaki yerlileri ihtidaya zorladığını ifade eder. Romanda kabile reisi Rikalda'nın vaftiz edilişini konu edinen yazar Avrupalıların medeniyet ölçüsünün Hristiyanlık olduğunu iddia eder.

> "Şimdi Rikalda'nın ismi Alfons olmuştu. Zira Amerika'da intişar eyleyen Avrupalılar'ın en ziyade cehd ve ihtimam eyledikleri şey münasebet peyda eyledikleri yerlileri vaftiz ederek nasraniyete sokmaktır. (…) Yerliler Nasraniyeti kabul etmedikçe ne kadar terbiye görürlerse görsünler, ne kadar terakki ederlerse etsinler, hep vahşi addolunarak hiç terbiye ve terakki eseri gösteremeyen bir vahşi ise vaftizi kabul eylediği anda mütemeddin addolunur."[102]

[101] Ahmet Midhat Efendi, **Müdafaa**, c. I, s. 92.
[102] Ahmet Midhat Efendi, **Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Âlemi**, s. 271.

1.4.2.Aile

Ahmet Midhat'a göre medeniyetimizinkorunması elzem olan yapısı ailedir. Zira Batı medeniyetinin çöküşü yazara göre ailenin çöküşü ile başlamıştır. Batı'da ahlaki çöküntünün en çok tahrip ettiği kurum olan aile, Osmanlı toplumunda Tanzimat Döneminde Batılılaşma hareketi içerisinde en fazla dönüşüme uğrayan yapılardan biri olmuştur. Bireyin özgürlüğünü esas alan serbest yaşam temayülünün evlilik kurumunun bütünlüğünü sarsan bir rol oynaması,aile için ciddi bir tehdit oluşturmuştur.

Aile kurumunu kuruluş, yaşayış biçimi gibi bir çok cihetten konu edinen Tanzimat yazarları gibi Ahmet Midhat da eserlerinde aileye başat konulardan olarak geniş yer verir. Ailenin yozlaşmasına yol açacak unsurlara dikkati çeken yazar toplumunu bu hususlarda bilinçlendirmeye çalışır. Osmanlıdaki aile kurumunun her bakımdan Batı'daki aile kurumundan üstün olduğunu vurgulayan yazar, buna dayanak oluşturacak farklılıklara değinir.

*Ahmet Metin ve Şirzat*romanında batıdaki aile içi iletişimin kopukluğunun aile kurumunu yıprattığından söz eder:

> "Avrupa hayatının böyle acib ve garib ne kadar hurdaları vardır! İkisi bir hane içinde yaşadıkları ve herkes nezdinde zevç ve zevcedir diye tanındıkları hâlde hakikatte birbirinden müfârık olan karı-kocalar hiç de nevâdirden değildir. İkisi birbirini yalnız sofra başlarında görüp hele bazılarının hallerine hizmetkârları bile pekde vakıf değildirler. Bir memleket bir medeniyet ki her köşesinde bir roman mütecelli!"[103]

Avrupalının eşinden esirgediği bu alakayı metresine veya diğer yabancı kadınlara sergilemekte cömert olduğunu ifade eden yazar kendi eşine karşı da yabancı erkeklerin alaka göstermesine göz yumulduğunu söyler. Yazar, Metres tutmanın Avrupa usulünce centilmenlik sayıldığını ifade etmektedir.

[103] Ahmet Midhat Efendi, **Ahmet Metin ve Şirzat**, s. 202.

Evlilik kurumunun tesisi konusunda da Batılı geleneğe eleştirilerde bulunan yazar,Batıda bir kızın evlenebilmesi için ihtiyaç duyduğu drahoma geleneğinden bahseder. Bu geleneğe göre belli bir birikime sahip olmayan kızların evlenme imkanına sahip olamadıkları bu yüzden de fuhşa meylettiklerini anlatır.

Drahoma kızların evlenecekleri erkeklere verdikleri çeyizdir. Ya da kendilerine miras kalacak olan sahip oldukları maddi servettir. Bu servetin büyüklüğü nispetinde bir kız kendine eş bulabilmekte bundan yoksun ise evlenememektedir. Bu uygulama nedeniyle evlilik kurumunun çıkar ilişkisi üzerine tesis edildiğini ifade eden yazar, maddiyattan yoksun olan genç kızlar için ise tehdit oluşturduğunu belirtir.

> "...İşte drahoması olmayan kızlar bilmecburiye gayr-ı meş rû yollardan taharrî-i huzuzâta mecbur olurlar. Eğer Patrikler şu drahoma â detini feshedecek olsalar hakikaten bu kerahati azaltmaya büyük bir hizmet etmiş olurlardı.[104]

Drahomayı Osmanlıda var olan çeyiz geleneğiyle karşılaştıran yazar Osmanlıdaki çeyiz geleneğinin kız için külfet olmadığı aksine onun yararına ve makul olduğunu söyler.

Demir Bey romanında geçen diyalogda Mustafa Kameruddin'in Polini'ye anlattığı, Osmanlıların evlilik adetlerini dinleyen Polini'nin zihninde oluşan kanaati:

> "Osmanlılar tezevvüc eyledikleri kıza mihr-i müeccel ve ağırlık ve yüz görümlüğü ve sâire gibi birçok şeyler vererek arz-ı refakat-i ebediye etmelerini Avrupalıların âdetlerine müreccah buldu. Hükmeyledi ki Osmanlılar kadına bu cihetle Avrupalılardan ziyade kıymet ve itibar vermektedirler."[105]şeklinde aktarır.

Ahmet Midhat'ın bunları ifade ettiği dönemde Osmanlı aile yapısı kendine has özelliklerini henüz,nispeten korumaktadır. "Vakıa bizde dahi Avrupa usûl-i

[104] Ahmet Midhat Efendi, **Henüz 17 Yaşında**, s. 122.
[105] Ahmet Midhat Efendi, **Demir Bey Yahut İnkişaf-ı Esrar**, Haz, Nuri Sağlam-M.Fatih Andı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 137.

maîşetini yavaş yavaş ahz ü kabûle başlamış familyalar varsa da on binde bir nisbetinde kalamazlar."[106]

İslâm medeniyetinin aile yapısını Batı medeniyetinin farklı yönleriyle karşılaştırırken İslâm'da var olan erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi meselesine değinir. Yazar, bunun bir zaruret değil müsaade olduğunu ve bunun gerektiğinde uygulanmasın kadını koruyacağını ifade eder.Yazarın eserlerinin bütünü dikkate alındığında çok eşliliği savunduğunu söylemek zordur. Fakat dini bir realite olarak bu müsaadeyi makul gören yazar, Avrupa'da bu durumun İslâm aleyhine propaganda malzemesi olarak kullanılmasına karşı çok eşliliğin hikmetlerini, sosyolojik ve psikolojik yönleriyle izaha çalışır. [107]

Batılıların çok eşliliği gayr-i ahlaki bir durum olarak değerlendirmesine karşınaslında Avrupalı ve Amerikalı aile yaşantısının ahlaken daha düşük olduğunu ifade eder.[108]"İçinde bahtiyarlık aradığımız memleketin bir sülüs nüfusu validiyet ve mevludiyet bahtiyarlığından mahkûm biçaregandır."[109] der ve oradaki aile hayatının kopukluğun söz eder.

Ahmet MidhatİslâmI karalamak bakımından ortaya konan ithamlar içerisinde erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi meselesinin sürekli öne sürüldüğünü ancakİslâm'ın hakikatlerinin bunlardan ibaret bulunmadığını belirtir. Çokeşlilik uygulanmasının toplumda ahlaki yozlaşmanın da önüne geçeceğini savunan yazar, bunun aksinin yasak ilişkiler ve gayrı meşru çocuklar olduğunu ve buna Batı'da sıkça karşılaşıldığına dikkati çeker. Pariste karşılaştığı gayrimeşru çocukları buna örnek gösterir.

> "Bunun içindir ki el -haletü hazihi Paris'te doğan çocukların yüzde otuzu evlad-ı tabiiyyeden olmak üzere yani bizcesi 'piç' olarak doğuyorlar . Bu evlad -ı tabiiye işte bir nev i ahrarâne izdivaç demek olan amante ve metreslerin mahsulüdürler. Bunlar o hizmete mahsus olan dairede bakılıp büyütülüyorlar.[110]

[106] Ahmet Midhat Efendi, **Avrupada Bir Cevelan**, s. 769.
[107] Ahmet Midhat Efendi, **İstibşar**, s. 32.
[108] Ahmet Midhat Efendi, **İstibşar**, s. 34.
[109] Ahmet Midhat Efendi, **Avrupada Bir Cevelan**, s. 767.
[110] Ahmet Midhat Efendi, **Jön Türk**, s.75.

Ahmet Midhat'ı Avrupa seyahatinde oldukça şaşırtan ve üzen hususlardan biri Batı'da o dönemde doğan çocukların üçte birinin gayrimeşru oluşu meselesidir.

> "Meskendeki bahtiyarlık evlâd u ıyâl ile hâsıldır. Hâlbuki Paris'te vukubulan tevellüdât-ı yevmiyenin tamam yüzde otuz üçü evlâd-ı gayr-ı meşrûdan olduğunu her pazartesi günü devâir-i belediyeden gazetelere tebliğ olunan tevellüdât ve vefeyât ve ahvâl-i umûmiye-i sıhhiye istatistikleri mevki-i sübûta koymaktadır.[111]

Ahmet Midhat seyahati sırasında tanık olduğu bu durumun Avrupa'da oldukça yaygın olduğunu ve bu çocuklara yönelik özel istihdam alanları açıldığını belirtir. Bu istihdamın gerçekleşmediği durumlarda ise bu çocukların anneleri tarafından bakamayacakları kaygısıylaöldürüldüklerini ifade eder. [112] Osmanlı'da henüz bu tür durumların yaşanmamasını büyük bir bahtiyarlık sayan yazar, aileyi ayakta tutabilmenin toplumun ihyası için birincil şart olduğunu savunur.

Çok eşlilik konusunu, batıda sıkça uygulandığını ifade ettiği metres hayatıyla mukayese eden yazar,erkeğin metresi yoluyla dünyaya gelen gayrimeşru çocuğun, toplum içerisinde düştüğü duruma yer vererek İslâm'ın çok eşliliğe imkân vermesiyle bu durumların yaşanmasına mani olduğunu aktarır.

> "Bu taaddüd-ı zevcâta bir din cevâz veriyor... Ama dikkat isterim, emretmiyor, cevaz veriyor. Zira Avrupa'yı yanıltan işte asıl bu noktadır. Buna bir din cevaz veriyor ki gayrın ırzına taarruz eden erkeği de ve ırzını muhafaza edemeyen karıyı eşna-ı mevt ile idam ediyor."[113]

Birçok romanında çok eşliliği konu edinen Ahmet Midhat bunu değişik açılardan savunmaktadır. Kendisinin de iki eşi olduğu bilinen yazar, karısından istifade edemeyen bir erkeğin başka kadınlara meyledeceğinden söz eder ve Avrupa'da sıkça görülen metres edinimine atıfta bulunur.

Yazarın dini konularda sergilediği realist yaklaşım bu hususta da belirgindir. İslâm'ın çokeşliliğe verdiği müsaadenin kadını da mağdur etmediği bilakis her iki

---

[111] Ahmet Midhat Efendi, **Avrupada Bir Cevelan**, s. 767.
[112] Ahmet Midhat Efendi, **Acâib-i Alem**, Haz. Nuri Sağlam-Kâzım Yetiş-M. Fatih Andı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 156.
[113] Ahmet Midhat Efendi, **Paris'te Bir Türk**, s. 150.

tarafı da güvence altına aldığını savunur. *Pariste Bir Türk* romanının ideal kahramanı Nasuh'a çok eşliliğe verilen müsaadeyi şu cümlelerle savundurur:

> "Öyle ise bir karı koca farz ediniz ki kocası onyedi ve karısı on dört yaşında iken tezevvüç etmişler. Zira bizim memleketlerde tezevvüç ekseriya böyle erken olur. Bunlar otuz sene beraber yasamışlar. Karısı kırk dördüne ve kocası kırk yedi yaşına gelmiş. Şarkta kırk dört yaşına gelen bir kadın burada altmış, yaşına gelenler derecesinde ihtiyar olur. Kırk yedi yaşındaki erkek ise hala genç kalır. Zira doksan yaşında birkaç adamı ismiyle, şanıyla, şöhretiyle haber verebilirim ki, hala çocuk tevlit edebilmektedirler."[114]

Yazar, Katoliklikte mevcut olan boşanma yasağının yol açtığı arızi durumlara değinir ve bu konuyu eleştirir. Boşanma yasağı sebebiyle erkekler yeni bir kadınla evlenemedikleri için yaşadıkları ilişkilerden meydana gelen çocuklar da gayrimeşru sayılmaktadır. Boşanma yasağının erkekleri kötü giden bir evlilikten kurtulamama kaygısıyla evlilikten men ettiğini söyleyen yazar, bu sebeple Batının sağlıklı bir aile kurumundan mahrum olduğunu ifade eder.

Ahmet Midhat bütün bu sebeplerden dolayı kendi toplumunda evlilik kurumunun daha başarılı olduğunu savunur. "Bizde hüsn-i muvaffakıyetle neticepezir olan izdivaçlar Avrupa izdivaçlarından daha çoktur." [115] diyen yazar Avrupa'da severek yapılan evliliklerin dahi balayı müddetince saadet sağladığı akabinde eşlerin zamanlarını sair yerlerde geçirdikleri ve kopuk yaşadıklarını ifade eder.

> Avrupa ahvâl-i ictimâiyyesine vukufu olanların reylerine, hükümlerine, göre balayı denilen müddetin üç aya imtidadı pek nadir vaki olur. Üç ay zarfında birbirinden bıkıp usanmayan zevç ve zevceye erbâb-ı hevâ vü heves nazar-ı istiğrab ile bakarlar.[116]

Görüldüğü üzere yazar kendi toplumunun aile yapısının her bakımdan Batıdakinden daha mutlu olduğu kanaatindedir.

---

[114] Ahmet Midhat Efendi, **Paris'te Bir Türk**, s. 148.
[115] Ahmet Midhat Efendi, **Taaffüf**, Haz. Necat Birinci-Ali Şükrü Çoruk-Erol Ülgen, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 48.
[116] Ahmet Midhat Efendi, **Taaffüf**, s.118.

1.4.3.Kadın

Müslüman kadının toplumdaki konumu meselesi İslâm toplumlarının en hassas olduğu konulardandır. Bu konu aynı zamanda Batıdan İslâm'a yönelik tenkitlerin ve önyargıların oluşmasında da başat role sahiptir. Ahmet Midhat da romanlarının geniş bölümünü bu konuya hasreder. Aynı zamanda Batılılaşma sürecinde de özgürlükçü yaklaşımların, çeşitli haklar çerçevesinde tartışma konusu olması hasebiyle kadının toplumdaki yeri o dönemin üzerinde çok söz söylenen konularından biridir. Yazar, bu mesele çerçevesinde tartışmaların konu edildiği diyaloglarda Batının en fazla ithamda bulunduğu Müslüman kadının kimliği, toplumdaki statüsünü, Osmanlı aile yapısı içerisindeki konumu gibi hususları gerçekçi bir yaklaşımla Batı ile kıyaslar.

Bu yüzyılda Avrupa'da kadınlar belli oranda erkekle eşit bir zeminde yaşama hakkı kazanmıştır. Kadının toplum içerisindeki konumu hakkında son derece gerçekçi bir yaklaşımla iki medeniyeti karşılaştıran yazar, kendi toplumunda kadınların belli noktalarda haklardan mahrum olduklarını kabul eder. Ancak dinin tanıdığı haklar konusunda Hristiyanlık ve İslâm'ı mukayese ettiği yerlerde İslâm'ın kadını güvence altına aldığı kanaatindedir. Hatta feminizm hareketinin Batıda ortaya çıkmış olmasını orada kadınların belirli haklardan mahrum edilmiş olmasına bağlar.

Yazarın Avrupalı kadının edindiği hak ve imkânlar nispetinde mutluluğu yakalayamadığı kanaatine sahip olduğu görülür. Zira Doğu ve Batının kadın algısının mukayesesini yaparken Batıda kadının konumu ile ilgili çelişkilere yer verir.Yazara göre Osmanlı kadını Avrupa'daki kadınlardan statü ve imkan olarak daha müspet bir durumdadır. Yazar, Avrupa'da kadına görünürde değer verildiğini ancak bunun aldatıcı olduğunu savunur. Zira birçok şeyin yüzeysel yaşandığı Batıda kadına gösterilen alaka da güzelliği ve zenginliği nispetindedir.

> "Hak tealâ hazretleri "kadın" denilen nimet-i uzmâyı bir takım fuhuşperestânın pâmâl-i levs ve hakareti olmak için yaratmamıştır. Bir yuvanın sahibi, bir familyanın validesi olmak üzere yaratmıştır."[117]

Ahmet Midhat'a göre kadını değerli kılan unsur onun ailenin temeli olması nispetindedir. Bir köylünün yalın ayak, yarı giyinik yarı tok zevcesi elinde çapa yapmasını elmaslar içerisinde sefahat âleminde yaşayan metres bir kadından üstün gören yazar Batı toplumunun kadına gösterdiği ilgi ve nezaketin sahteliğini ortaya koyar. "Osmanlı hanımı bütün ömrünü yalnız kocasına hasretmekle kendisini iftihara müstahak gördüğünü ve öyle kadınlar birer sevda çiçeği ve erkekler dahi aşkkelebeği olmak memâlik-i Osmaniyye'de vaki olmadığını hep anlattılar."[118] Yazar Osmanlı kadınının ailesine yuvasına sahip çıkan gayretli ve sadık kadınlar olduğunu savunur.

Erkekle kadının tam anlamıyla eşit olamayacağı görüşünde olan yazar özgürlük noktasında sınırlı bir anlayışı savunsa da kadının eğitiminin elzem olduğunu savunur. "Her şey de ifrat da fenadır, tefrit de! Kızları esen yellerden esirgemek gayretiyle kafesler derununda kanarya kuşu gibi yetiştirmek de tehlikelidir, bir hürriyet-i tabiiyye ile başıboş gezen sakalar, isketeler, ispinozlar gibi bırakmak da."[119] diyerek eğitimin zaruretine değinen yazar, romanlarında genellikle kızların evde eğitim almaları taraftarıdır. Kendi kızlarının da evde eğitim aldığı bilinen yazarın kadının sosyal hayattaki serbestisine karşı olduğu görülür.

Kadının eğitimini belli bir çerçevede elzem gören yazar, kadınların çalışması konusunda net bir tavır içinde değildir. Ancak son romanlarında önceki romanlarla kıyaslandığında bu hususta daha esnek olduğu görülür. Özgürlüğün kadın için aldatmaca olduğu kanısında olan yazar, kadının hassas yapısı sebebiyle kolay kandırılabilecek varlıklar olduğu görüşündedir. Bu sebeple romanlarında aşk oyunlarının kurbanı olan kadınların çaresizliğine ve pişmanlıklarına yer verir.

Müslüman kadının konumunun Batıdakinden daha üstün olduğuna inanan Ahmet Midhat'ın en önemli dayanaklarından biri Müslüman kadının boşanma hakkına sahip oluşudur.

---

[117] Ahmet Midhat Efendi, **Demir Bey**, s. 137.
[118] Ahmet Midhat Efendi, **Acâyib-i Âlem**, s.90.
[119] Ahmet Midhat Efendi, **Jön Türk**, s.52-53.

"Hristiyanlık sayesinde kadınlar yeni bir hak kazanmadıktan maada Yahudilikteki haklarını dahi kaybetmişlerdir. Geçinemedikleri adamdan mufârakat-i kat'iye ile başka bir kocaya varmak imkânı olmadığından mecbur-i fuhş olurlar."[120]

1.4.4. Tesettür

Ahmet Midhat'ın romanlarında geleneğin tesiriyle bazı konularda gösterilen esneklik kadın ve tesettür konusunda sergilenmez. Erkek karakterlere daha fazla özgürlük sağlayan yazar, kadın konusunda ise katıdır. Yazarın bu tavrında değişen yaşam biçimleri arasında kadınların haremlik selamlığa riayet etmemesi, balolarda yer alması gibi dönemin keskin değişimlerine duyduğu tepkinin tesiri gözlenir.

Roman karakterlerinin yaşamında dini değerlerin ön planda olmamasına karşın tesettür konusunun bilhassa vurgulandığı görülür. Tesettürün muhtevasına da değinen yazar, bunun kadını erkekten gizleyen bir olgu olarak ele almaz. Tesettürün kadının özgürlüğünü kısıtlamadığı kanaatindedir.

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere roman karakterlerinin gündelik yaşamında dini unsurlara yer vermeyen yazar, kadın konusunda sınırları çizmekten kaçınmaz. Son yıllarında yazdığı romanlarda bazı konularda düşüncelerinde esnekliğin görüldüğüne rastlansa da tesettür konusu son romanında dahi savunduğu bir meseledir. Tesettürü Osmanlı kadınının kimliğinin bir parçası gören yazar, estetik olarak dayakıştırmaktadır:

"Osmanlı hanımları için şu ince yaşmak kadar yaraşık alan bir serpuş, daha tasavvur edebilenlerin alınlarına çelenk takarız. Vakıa pek kalınları bilkülliye hüsnü setr eder ve pek inceleri dahi yüzde olan maâyıbı ifşa eylerse de bazı orta hâlli yaşmaklar vardır ki kadınların veçhini tashih ile letafetini artırmak hususunda onların gördükleri hizmeti hiçbir şeye gördürebilmek muhaldir."[121]

Müslüman Osmanlı kadınının tesettürlü ve haremlik selamlık rollerini uygulayan şekillerde yansıtan yazar, Osmanlı çatısı altındaki Hristiyan kadının da Batılı Hristiyan kadınlara nazaran daha müeddeb ve mesture olduğuna vurgu yapar.

[120] Ahmet Midhat Efendi, **Müdafaa**, c. III, s. 324.
[121] Ahmet Midhat Efendi, **Vah**, Haz. Kazım Yetiş, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 5.

Romanlarında erkek karakterlerin yaşam şekilleri hususunda esnek davranan onları kadınlarla aynı mekanlarda bulunduran yazar, Müslüman kadın karakterler konusunda oldukça katıdır. Kadının tesettürü, mahremiyete riayeti konusunda kararlılık gösterir.

Son romanı olan *Jön Türk* de kadının özgürlüğü ve eğitimi meselesini ele alan yazar roman kahramanı Nurullah'a tesettürü savundurur. Hatta bunu sadece Müslüman Osmanlı kadınına hasretmez Şarka ait bir gelenek olarak da mevcut oluşuna dikkati çeker.

> "-Bir zamanlar şark nisvanı kâmilen mestur imişler. Rum, Ermeni, Yahudi nisvanı dahi Müslüman kadınları gibi kendi harem dairelerinde mestur olup sokağa çıktıkları zaman dahi örtüleri ile muhteciben çıkarlarmış.
>
> - Hâlâ Anadolu ve Arabistan'ın bazı bilâd-ı dahiliyyesinde böyledir.
>
> - O zaman kadınlar daha mesut, daha bahtiyar imişler, zira kocaları hariçte başka kadınları görmediklerinden kendi hanesinde ki kadın ile daha kanaatkârane iktifa edebilirler. Bu halde kadın kocasından emin olur. Ne kadınlar erkekler ile ve ne de erkekler kadınlar ile münasebette bulunmayınca birbirine imrenmek beliyyeside ortaya çıkamaz."[122]

Roman kahramanı, tesettürün ailenin yozlaşmasına karşı da koruyucu bir fonksiyonu olduğunu belirtir. Müslüman kadının tesettürüne riayet etmesinin erkeğin iffetini korumasını sağladığını ifade eder.Ahmet Midhat tesettürün kadını sınırladığı görüşüne katılmaz.

*Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrar*romanında mahremiyet vurgusu göze çarpan hususlardan biridir: "Geminin kıç tarafını kamara kapısı önüne kadar küpeşteden küpeşteye bir muntazam perde ile bölmüş ve orasını harem için ayırmıştır"[123]

Yazarın aynı romanda haremlik selamlığa bilhassa vurgu yaptığı görülür. Roman kahramanının yemeğe dahil olmayışını mahremiyetgerekçesiyle

[122] Ahmet Midhat Efendi, **Jön Türk**, s. 89.
[123] Ahmet Midhat Efendi, **Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar**, Haz. Ali Şükrü Çoruk, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 309.

açıklayar:“Esma’nın bulunmaması ise biraz namizaçlığıyla beraber , sofrada kendisi için namahrem addolunacak zevatın dahi bulunmasından neş’et eylemiştir”[124]

İKİNCİ BÖLÜM

2.ORYANTALİZMve AHMET MİDHAT EFENDİ

2.1. Ana Hatlarıyla Oryantalizmin Tarihî Arka Planı

Bu çalışmada Oryantalizmin İslâm tarihine etkisi ve İslâm Peygamberine yönelikithamları üzerine duracağımız için burada kısaca soy kütüğüne değinmekle yetineceğiz.

[124] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 428.

Bir terim olarak oryantalizm genel anlamıyla Batı merkezli gerçekleştirilen Doğu toplumlarının kültür ve medeniyetine ait tümunsurların sistemli bir biçimde incelenmesini konu edinen disiplindir. Oryantalist ise bu sahada çalışmalar yapan bilim adamları için kullanılan tanımdır. Oryantalizm teriminin günümüzde olumlu anlam içermemesi [125] elde ettiği bilgi yığını üzerinden oluşturduğu söylem nedeniyledir. İktidarın hizmetinde politik bir söylem oluşu ve bu sahada çalışanların siyasi iktidarlarca himaye edilmesi gerçeği bu disiplininsorgulanmasını sağlayan başlıca unsurlardır.

Günümüzdeoryantalizmin tartışma konusu olmasının nedeni de bu söylem ve kültürel iktidar ilişkilerinin politik uzantısı olması yönüyledir. Bu bilim dalına yöneltilen eleştiriler Batı'nın Doğu üzerindekisömürgeci politikasının ideolojik yönünü temsil edişi sebebiyledir.[126] İktidarlarının çıkarlarını gözeten ortak bir dil geliştirmiş olan oryantalistlerin aynı zamanda elçilik ve konsolosluklarda diplomatik sıfatlarla görev alarak geniş imkanlarla himaye edilmiş olmaları tarafsızlıklarına gölge düşüren etkenlerdendir.

İslâm dininin, Avrupa Hristiyan dünyası için "sorun"[127] teşkil etmesi bu çalışmaların temel çıkış noktası olmuştur. Batı'da Doğuya karşı tarih boyunca var olan bu ilgi İslâm'ın hızla yayılışıyla birlikte Hristiyanlık için "tehdit"[128]oluşturması üzerine endişe ve merak ile İslâm ve Müslümanlar hakkında bilgi toplanmaya başlanmıştır.

Oryantalizmin başlangıcı olarak genellikle Haçlı seferleri kabul edilir. Nitekim Haçlı seferleriyle başlayan süreç Doğu-Batı ayrımını coğrafi bir niteliktenİslâm-Hristiyan ayrışmasına dayalı bir algıyla ileride batı olarak ortaya çıkacak olanbilinçlenme sürecinin de başlangıcıdır. Bu bilinçlenmenin oluşmasındaİslâm başat bir rol oynamıştır. Bu rolün iki türlü olduğunu ifade eden Hentch,İslâm'ın "bir yandan puta taparlığa karşı zaferleriyle gerçek inanca zemin

[125] Yücel Bulut, **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, 4.bs., İstanbul, Küre Yayınları, 2010, s.1.
[126] Tıbawi A.L., vd., **Krizdeki Oryantalizm**, Çev. Melike Kır, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1998, s.13.
[127] Albert Hourani, **Batı Düşüncesinde İslâm**, Çev. Celal A. Kanat, İstanbul, Pınar Yayınları, 1996, s. 25.
[128] Thıerry Hencth, **Hayali Doğu**, Çev. Aysel Bora, İstanbul,Metis Yayınları, 1996 s.100.

hazırlarken, diğer yandan da Hristiyanlık için oluşturduğu tehditle, onu toparlanıp doğrulmaya"[129]zorlamakla gerçekleştirdiğini savunur.

Aynı zamanda Haçlı seferleri sırasında papa tarafından yapılan kışkırtma düşmanlık duygusuyla beraber "imge" de üretmiştir.[130] Katolik kilisesinin ürettiği bu hayali imge Batı'da yüzyıllarca sürecek Doğu algısının da temelini oluşturacaktır. Bugün dahi önemli ölçüde varlığını sürdüren bu algı oryantalizmin eliyle sistemli bir hale gelecektir**.** Haçlı seferleri Hristiyan Batı ile Müslüman Doğu'nun ilk defa gerçek bir ilişkiye girmelerine olanak sağlar. Kilisenin düşmanca ürettiği argümanların geçersizliğinin de anlaşılmasınısağlayan bu savaşlar Doğu'yu tanıma imkânı sağlamış ve buraya olan ilginin artmasına yol açmıştır.Ayrıca bu seferlerde beklenen zaferler de elde edilememiştir.

Haçlı seferleriyle istenen neticenin alınmayışı kiliseyi farklı arayışlara yönelmek zorunda bırakacaktır. Kılıç yoluyla sağlanamayan başarı bu din hakkında elde edilecek bilgi doğrultusunda yeni yöntemlerle mücadele etme imkânı sunacaktır. Müslümanlara İslâm'ın sapkın bir din olduğu, Hz. Muhammed'in yalancı olduğunu ispatlama gayreti, bu dinin ve Arap dilinin iyi öğrenilmesinizaruri kılmaktadır. Bu düşünce üzerine harekete geçen Katolik kilisesi Roger Bacon'un Hristiyandünyasının haritasını genişletmek için öne sürdüğü Müslümanların dillerinin öğrenilmesi talebini[131] geri çevirmemiş ve bu faaliyetleri başlatmıştır.

1312 yılında Viyana Konsili'nin kararlarının oryantalizmin başlangıcı olarak esas alınmasına karşın,[132]X. yüzyılda Batı kiliselerine bağlı ruhbanların Endülüs medreselerinde eğitim alarak Kur'an-ı Kerim ve bazı Arapça kitaplarını kendi dillerine tercüme etmesiylebu faaliyetlerin başladığıda bir diğer görüştür. [133] Başlangıcının ve hareket noktasının tartışmalı olmasına karşın, işaret edilen gayrı

[129] Thıerry Hencth, **a.g.e**., s. 99-100.
[130] Thıerry Hencth, **a.g.e**., s. 53.
[131] Mahmud Hamdi Zakzuk, **Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşmasının Arka Plânı**, Çev. Abdullaziz Hatip,İzmir, Işık Yayınları, 1993, s.17.
[132] Edward Said, **Oryantalizm**, Çev. Nezih Uzel, İstanbul, İrfan Yayınevi, 4. Bs. 1998, s. 79.
[133] Mustafa es- Sıbâi, **Oryantalizm ve Oryantalistler**, Çev. Doç. Dr. Mücteba Uğur, İstanbul, Beyan Yayınları, 1993, s. 34.

resmi süreçte gerçekleştirilen çalışmalar, oryantalizmin tarihi geçmişinin anlaşılmasını sağlamaya yöneliktir.

Temel kalkış noktası Müslümanları dinlerinden döndürme gayesi ile Arap dilinin iyi öğrenilmesi gayreti, aynı zamanda bu dönemde İslâm dininin beşeri ve tıp ilminin beşiği olarak görülmesi sebebiyle de önem arz etmiştir. Böylelikle uzun yıllar sürecek tercüme faaliyetleri başlatılmıştır.XVIII. yüzyıla kadar devam eden tercüme faaliyetlerinin yanı sıra nadir yazma eserlerin de Oryantalistler tarafından kendi ülkelerine çeşitli yollarla taşınmasıyla Avrupa'dakıymetli bir külliyatın oluşması sağlanmıştır.

Avrupa'nın bir kısmında uygulanan, ticaret gemilerine beraberinde yazma eser getirme zorunluluğu da bu külliyatın oluşmasını sağlayan yollardan biriydi.[134] 1613'te kurulan Arabiyat araştırmaları sahasında önemli bir merkez haline gelen Leiden Üniversitesi'nin[135] Arapça kürsüsünün sahibi Erpenius birçok kıymetli eserin yanı sıra Taberi'nin Tarihi'nin Osmanlı Türkçesi nüshasına sahipti.[136]Napolyon'nun Mısır'ı işgali sırasında da şarktan birçok yazma eser taşınmıştır.

Avrupa üniversitelerinde toplanan bu külliyatların tercüme edilmesi ve fihrist oluşturulmak suretiyle batılı araştırmacıların hizmetine sunulması oryantalistler eliyle gerçekleştirilmiştir. Bunlardan İbn-i Hişam'ınSiret'i, Suyuti'nin İtkan'ı,Vâkıdî'nin Meğazi'sive İbnTufeyl'in Hayy bin Yakzan'ı bu zengin külliyatın zikredebileceğimizbirkaç örneğidir.[137] XIX. yüzyılın başında Avrupa'da bulunan yazma eserlerin sayısı 250.000'e ulaşmıştır.[138] Zamanla sömürge faaliyetleri eşliğinde bu sahanın genişlemesiyle birlikte, hedefte yer alan diğer doğu ülkelerinin dilleri ve geleneklerinin incelenmesini de kapsamıştır. Ancak tarihi süreç içerisinde çalışma sahasının gelişme ve değişimler yaşamasınakarşın İslâm dini hedef olarak oryantalizmin olumsuz yaklaşımının hep merkezindeyer almıştır.

---

[134] Mahmud Hamdi Zakzuk, **a.g.e**, s. 53.
[135] İsmail Hakkı Kadı, "Hollanda'da Şarkiyat Araştırmaları" **Doğu Batı**, 2002, sy, 20, s. 94.
[136] Yücel Bulut, "Oryantalizm",**DİA**, c. XXXIII. s. 428.
[137] Mahmud Hamdi Zakzuk, **a.g.e**., s. 55.
[138] Mustafa es- Sıbâi, **a.g.e.,** s. 36.

Faaliyet sahası geniş olan bu bilim dalının benzer şekilde maksatları da çok yönlü olmuştur**.**Tarihi seyri içerisinde farklı hedefleri ve hizmetleri olmakla birlikte bu disiplin misyonerlik ve sömürge faaliyetleri etrafında şekillenmiş ve geliştirilmiştir. Oryantalizmin akademik sahada başlangıcını temsil eden kararların alınmasındakuruluş maksatları arasında bu hususlara yer verilmiştir. "Cambridge Üniversitesi'nde bir Arap dili kürsüsünün kurulmasını öngören 1636 tarihli kararda biri ''ticari'', diğeri ''Hristiyanlaştırma'' olmak üzere iki amaca hizmet edileceği konusu açıkça vurgulanıyordu." [139] Nitekim oryantalizm, ilmi bir teşkilat sahası olmadan önce de uzun yıllar "Misyonerlerin hizmetinde"[140]kilise çatısında faaliyet göstermiştir.

Belli bir maksada matuf olması ve Katolik kilisesi önderliğindegerçekleştirilmiş olmasıbu kurumun özünde objektif bir bilgi mekanizması olmasınıengelleyen en önemli unsur olmuştur. Avrupa fikrinin oluşmasında kaynaklık eden oryantalist yaklaşım, "ötekinin" yoksunlukları üzerine yaptığı vurgu ile kendi eşsizliğinin altını çizmiştir. Bu dışlayıcı, aşağılayıcı tavır Avrupa'nın kendini dayandırdığı Grek-Roma kültürünün yabancıyı "barbar" olarak tanımlayan tutumundan farklı değildir.[141]

Avrupa'nınDoğu'ya, bilhassa Müslüman Doğu'ya bakışını temellendiren bu tavır tarih boyunca ekseriyetle korunmuştur. Batı'nın Doğu ve İslâm hakkında süreklilik ve tutarlılık gösteren olumsuz tavrı istisnaları olsa da oryantalist çalışmaların bütününe yansır. Avrupa'nın geçirdiği evrim süreçlerine göre yer yerfarklılıkarz etse de bu söylemin bütününde tekdüzelik göze çarpar. Doğu hakkında üretilen bilgi genellikle olumsuz bir imaj oluşturmaya yönelik olmuş ve bu sayedeİslâm dünyası ve Müslümanlar ile ilgili oluşturulan bu imaj Batının kurtarıcı bir misyon üstlenmesine zeminhazırlanmıştır.Batının üstün pozisyonunu Doğu'ya sürekli hissettirerek devam ettirdiği bu sistemli kurmaca sayesinde[142] Doğu üzerinde

[139] Mahmud Hamdi Zakzuk, **a.g.e.,** s. 20.
[140] Maxime Rodınson, **Batıyı Büyüleyen İslâm**, Çev. Cemil Meriç, İstanbul, Pınar Yayınları, 1983, s. 46.
[141] İsmail Süphandağı, **Batı ve İslâm Arasında Oryantalizm**, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2004, s. 143.
[142] Edward Said, **a.g.e**., s. 19.

tahakküm oluşturma imkanı edinmiştir. Bugün dahi önemli ölçüde geçerliliğini koruyan bu paradigma oryantalizmin ürettiği verilerle köklü ve kalıcı hâle gelmiştir.[143]Oryantalizm Batının kendini tanımlamak için ürettiği bilgi ya da kurgu mekanizması olarak oldukça işlevsel bir yer edinmiş ve XVIII. yüzyıldan itibaren sistemli bir şekilde geliştirilip bilimsel bir nitelik kazanmıştır**.**Oryantalizmin en önemli misyonuAvrupa tasarımı ve öteki oluşturma mekanizması olarak vazife icra etmesi olmuştur**.**B. Lewis'in ifadesiyle"Avrupa, Avrupa'yı tasarlamış ve yaratmıştır." Bu tasarım ve yaratmanıngerçekleştirilmesi esnasında belirlenen unsurlarıBeyaz Irk, Hristiyanlık, Roma ve Eski Yunan oluştururkenDoğuve İslâm,"öteki" olarak yerini almıştır.Batı ve Doğu ayrımının veya farkının Batıyı üstün bir konumda ele alan söylemi Doğu hakkında olumsuz,kolektif bilinç oluşturmasıyla Doğu üzerindeki uygulanan hegemonik politikaya da dayanak oluşturur.[144]

Yukarıda da kısaca değindiğimiz üzere Avrupa kimliğinin oluşmasında İslâm dininin ortaya çıkışı ve hızla yayılmasının önemli bir rolü olmuştur.İslâm dininin yanı sıra tarihi bir gerçeklik olarak "Osmanlı"unsuru da aynı oranda etkiye sahiptir.[145] Franco Cardini, Avrupa kavramı ve Avrupalılık kimliğinin oluşmasında İslâm'ın rolü kadarOsmanlı'nın da önemine atıf yapar.

> "Birkaç tarihçi Muhammed'i (paradoksal bir biçimde) Avrupa'nın "kurucu babası" olarak gördüyse de benzer bir rol Fatih Sultan Mehmed'e ve Avrupa Kıtası'nı kendini korumak ve uyumlu bir biçimde hareket etmenin yollarını ve araçlarını bulmak zorunluluğuyla karşı karşıya bırakarak onu daha güçlü bir benlik duygusu ve daha güçlü bir "ötekilik" duygusu geliştirmeye teşvik etmiş olan Kanuni Sultan Süleyman'a da atfedilebilirdi."[146]

Öteki olarak belirlenenİslâm ve bu çerçevede Osmanlı Devleti uzun yıllar oryantalist metinlerin merkezinde yer almıştır. Osmanlı padişahlarının despot, zalim

[143] İbrahim Kalın, **İslâm ve Batı**, İstanbul, İSAM Yayınları, 2015, s.140.
[144] Yüksel Kanar, **Batı'nın Doğu'su** (Avrupa Barbarlığının Küreselleşmesi),İstanbul, Kitabevi, 2006, s.121.
[145] Oliver Kontny, "Üçgenin Tabanını Yok Sayan Pythagoras: Oryantalizm ve Ataerkillik Üzerine" **Doğu Batı**, 2003, sy. 20, s.123.
[146] Franco Cardini, **Avrupa ve İslâm**,Çev. Gürol Koca, İstanbul, Literatür Yayınevi, 2004, s. 5.

hükümdarlar olarak tanımlanması ve haremdeki kadınların cinsellik ve şehvet simgesi olarak sunulması Batıdaki, Doğu-İslâm algısını şekillendiren unsurlardır. Andre Gide'nin seyahatnamesinde yer alan:

> "Konstantiniye (İstanbul) bütün önyargılarımı doğruluyor ve Venedik'le beraber kişisel cehennemime dahil oluyor. Bir mimari eseri, bir caminin cephesini takdir etmeye başladığınızda, (aynen şüphelendiğiniz gibi) onun Arnavut yahut İranlı olduğunu öğreniyorsunuz…"[147]

ifadelerindeki önyargı itirafı oryantalist metinlerin Avrupalı zihinlerde kemikleştirdiği algıdır. Bu ifadeler Müslümanların medeniyete katkılarının olmadığı, bilimsel ve kültürel bir değer üretemeyecekleri iddiasının sahibi Ernest Renan'ın[148] bu önyargıları kemikleştirmedeki katkısının göstergesi olarak da okunabilir.

Kısaca çizmeye çalıştığımız tarihi arka planla Doğu dilleri ve kültürlerine ait unsurların incelenmesi olarak ifade edilen bir bilim dalının hedefinde neden hep İslâm dininin yer aldığının anlaşılmasını sağlamaya çalıştık. Bu bilgi şubesi, varoluşunu borçlu olduğu kilise ve himaye edildiği siyasi iktidarların yön verdiği biçimde tarihi temellerine sadık bir gelişme izler. İktidarların güdümünde vazife alan oryantalistler için siyasi otoritelerce sağlanan destek bu otoritenin politik hedefleriyle tutarlı olunmasını da zaruri kılmıştır. Nitekim geliştirdikleri teoriler bu politikaları mutlak olarak haklı çıkaran unsurlara sahip olmuştur.

Burada üzerinde durmaya çalışacağımız kısım oryantalizmin bu son evresiyani zirveye ulaştığı dönem veOsmanlı Devleti üzerine etkisi olacaktır. Yukarıda daifade edildiği üzere bu dönemoryantalist çalışmaların akademikbir disiplin olarak kurumsallaşması ile birlikte sömürge faaliyetleri yürüteniktidarların hizmetinde olduğu dönemdir.Osmanlı Devletiiseyapılançalışmaların hizmet ettiği iktidar güçlerinin hedefindeparçalanıpyıkılmasürecindedir. Coğrafi olarak

[147]Andre Gide, **TheJournals of Andre Gide 1889-1949 : 1889-1924**. / Andre Gide, 1869-1951 ; edited, translated, abridged, andwith an introduction byJustinO'Brien, New York, Vintage Books, 1956. 1. c. s.177.

[148] Josept Ernest Renan, Fransız düşünür, 1883 yılında Sorbonne'da yaptığı konuşmada İslâm dininin bir medeniyet geliştiremediğini iddia eder.

dağılmanın yanında, misyoner faaliyetleri ve oryantalist ithamların da tahrifata yol açtığı bir ortam hâkimdir.

XVI. yüzyılda oryantalist metinlerde rasyonalizmin etkisiyle İslâm'a karşı nispeten sergilenen ılımlı tavır, Avrupa'nın Doğu'ya yönelik emperyalist tutumu eşliğinde oryantalist söyleme daha da hırçın ve aşağılayıcı bir üslup kazandırmıştır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde kilise güdümünden kurtulupbağımsız bir disiplin olması bu disiplinin itibarını artırmış ve imkânlarını genişletmiştir. Avrupa'nınsömürge politikalarıyla farklı bir çehre kazanan oryantalist çalışmalara siyasi iktidarlar tarafından sağlanan destek de artırılmıştır. Bu dönemde oryantalistler gelişen diğer sosyal bilimlerin oluşturduğu bilgi yığınlarından da istifade edereksağladıkları verileriyle sömürge faaliyetleri içinhem olanak hem dayanak oluşturacak bir dili hâkim kılmışlardır.

Avrupa'nın uygarlığın temsilcisi sıfatıyla diğer ülkeler için taşıyıcı misyon üstlenmeleri oryantalistleri bu misyonu haklı kılan veriler üretmeye zorlamıştır. Ernest Renan'ın dilbilim çalışmaları bu söylemi ırkçı bir zemine taşımıştır. Ötekinin yoksunlukları üzerine temellendirilen söylem biçimi Batının yayılmacı politikasına uygarlığın taşıyıcısı sıfatı yükleyerekhaklı çıkarma gayreti içerisinde olmuştur. Oryantalizm ve sömürgeciliğin resmi olarak ittifak ettiği bu dönemde işgal faaliyetlerine paralel olarak İslâm tarihi hakkındaki bilgiler Müslümanların zayıflatılmasına yönelik kullanılmıştır.İslâm dinine ve Hz. Peygamber'e karşı çeşitli ithamlar da farklı argümanlar eşliğinde devam ettirilmiştir.

2.2. Oryantalist Söylemde İslâm ve Hz. Muhammed

Oryantalistlerin hedefinde Budizm veya yerel dinlerden ziyade İslâm'ın ve İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'inyer aldığı görülür. Bunun nedeniİslâm'ın tek tanrılı bir din oluşu ve Hristiyanlıkla yakın bağlara sahip olmasıdır. Ayrıca ortaya çıktığı dönemde Hristiyanlığın hâkim olduğu coğrafyalarda hızla yayılması dikkati üzerinde toplamıştır.İslâm kendini Hristiyanlığın devamı olarak gören ve Hz. İsa'nın peygamberliğini kabul eden öğretiye sahiptir. İslâm'ın Hristiyanlıkla çelişmeyen

bilgiler sunması orijinalliğinin sorgulanmasına ve reddiyeler kaleme alınmasına yol açmıştır.

Müslümanlarla uzun yıllar bir arada yaşayan İspanyollar ve Sicilyalılar'ın ürettikleri reddiyelerdeortak nokta Hz. Muhammed'in yalancı bir peygamber olduğu; sihirbaz ve ikiyüzlü oluşudur. İlk defa Aziz John tarafından dile getirilen bu iddialar Ortaçağ boyunca dillendirilmiş Aydınlanma dönemine kadar hakim olmuştur.[149] Avrupa Hristiyan dünyasının zihin kodlarını oluşturan bu söylemlerin yüzyıllar boyunca farklı şekiller kazanarak sürdürüldüğü görülür.Oryantalist söylemdeki indirgemeci yaklaşım ve söylemin tutarlılığının İslâm dini ve PeygamberiHz. Muhammed konusunda da sergilendiği açıktır. Tarih boyunca tekrarlanan bu iddialar İslâm'ın ilahi bir din olarak kabul edilmesini önlemeyi amaçlamış ve Peygamberinin şahsında bu din müntesiplerinin ahlaki temelden yoksunluğu fikri aşılanmaya çalışılmıştır. Hz. Muhammed'in savaşları, evlilikleri bu minvalde ele alınarak ahlaki yönü sorgulanmuştur.

İslâm dininin ilmi bir temelde incelenmesi fikri Cluny Manastırından Muhterem Peter tarafından sağlanmış; oluşturulan bir komisyonla ilk defa bu dönemdeKur'ân'ın Latinceye çevirisi gerçekleştirilmiştir.[150] Uzun yıllar İslâm hakkında başvuru kaynağı olan bu çeviri,İslâm araştırmaları için de ilk ciddi çalışmayı oluşturur. Aydınlanma çağında yapılan araştırmalarlaİslâm'a ilişkin bilgilenmenin artmasına hatta İslâm filozofları üzerinden Yunan Felsefesine açılan Avrupa düşüncesi, yaşanan etkileşime rağmen İslâm'a karşıtutumunda bir değişiklik göstermemiştir.[151] İslâm'ın, geç aydınlanma döneminde bir kısım düşünürler tarafından bir din olarak kabul edilmesine karşın diğer dinler gibi gayrı aklî oluşu etrafından yaklaşılmıştır.[152]

Oryantalizm akademik nitelik kazandığı XIX. yüzyılda diğer sosyal bilimlerin verilerinden de istifade ederek İslâm'a ve Hz. Peygamber'e karşı saldırgan söylemini devam ettirmiştir. İstisnaları bulunmakla beraber ekseriyetle başlangıcı XI.

[149] İbrahim Kalın, "Batı'da İslâm Algısının Tarihine Giriş", **Divan**, 2003, sy.15, s.1.
[150] Mahmut Hamdi Zakzuk, **a.g.e.,** s.14.
[151] Alim Arlı, **Oryantalizm Oksidentalizm ve Şerif Mardin**, İstanbul, Küre Yayınları, 2004,s.19.
[152] İbrahim Kalın, **a.g.m.**, s.3.

yüzyılda üretilen hurafelere dayanan söylenceler farklı bir boyut kazandırılarak tekrarlanır. Hz. Muhammed'i deccal, sahtekar, habis, yalancı, sapkın bir sihirbaz olarak karalayan efsanevi söylem bilimsel oryantalizmle beraber onun peygamberliğini reddeden temayülünü sürdürür.

Kilisenin ürettiği argümanların farklı yöntemlerle ispata çalışıldığı bu dönemde Hz Muhammed'in yalancı bir peygamber olduğu iddiası farklı argümanlarla desteklenmiştir. Kimi oryantalistler onun vahiy geldiği esnadaki durumunu sara hastalığıyla açıklarken kimileri bunun halüsinasyon olduğundan söz eder. Hz Muhammed hakkında yazılan eserlerde onun gerçekleştirdiğievlilikleri ve askeri faaliyetleri en çok polemik unsuru edilen konulardır.[153] İslâm'ın kılıçla yayıldığı, Hz. Muhammed'in şehvet düşkünü olduğu gibi iddialar oryantalist söylemin değişmezleri arasında yer alır.

İslâm'ın orijinal olmadığı Yahudilik ve Hristiyanlık üzerine inşa edilen bir din olduğu, Kur'ân'ın ise Hz. Muhammed tarafından kaleme alındığı ve İslâm'ın kılıç yoluyla yayıldığı vb. iddialar oryantalizmin tarihi boyunca dillendirilmiştir. Çeşitli argümanlarla temellendirilmeye çalışılan bu iddialar George Sale'nin 1736'da yaptığı Kur'ân-ı Kerim tercümesinin mukaddimesinde de yer alır.[154] İslâm'ınHz. Muhammed tarafından oluşturulan eklektik bir din olduğu iddiası oryantalizmin ispatlamak için en çok mesai harcadığı husus olmuştur. Sürekli tekrarlanan bu argüman Kuran'ın müellifi ve mucidinin Hz. Muhammedolduğu iddiasıdır. İslâm kültüründe ümmi kabul edilen Hz. Peygamber'in bunu nasıl gerçekleştirdiği konusunda çeşitli spekülatif iddialar ileri sürülür. William Montgomery Watt İslâm'ın Yahudi ve Hristiyan geleneğin Arap yarımadasındaki mevcut kültürel tesiriyle oluşturulmuş bir Yahudi mezhebi olarak görür.[155] Bir diğer oryantalist

[153] İbrahim Sarıçam, Mehmet Özdemir, Seyfettin Erşahin, **İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru**, Ankara, Nobel Yayınları, , 2011, s. 311.
[154] Mahmut Hamdi Zakzuk, **a.g.e**.,s.76.
[155] Bilal Gökkır, "Batı İslâm Araştırmalarına Göre Kur'an'ın oluşumunda Hz. Peygamberin Rolü Meselesi", **VI. Kutlu Doğum Sempozyumu** (Tebliğler), 21 Nisan 2003, s. 97-102.

Richard Bell ise Hz. Muhammed'in Kitab-ı Mukaddes'e başvurarak Kur'ân'ı yazdığını kıssalar konusunda ise Tevrat'tan istifade ettiğini belirtir.[156]

Oryantalizmin şemsiyesi altında yer aldığı misyonerlik faaliyetlerinin tek amacı Hristiyanlık inancını yaymak olmamış aynı zamandahizmet ettikleri iktidarın istila faaliyetleri esnasında halkın direnişini kıranbir vazife de icra etmişlerdir. Bu ilişkiyi misyoner, müsteşrik ve sömürgeci vasıflarını haiz Muir örneğinde görebiliriz. Hindistan'daİngiliz şirketlerinin yöneticisi olan Muir aynı zamanda kilise çatısı altında misyoner faaliyetleriyle bilinmesininyanında oryantalist kimliğiyle de öne çıkar.

Muir'in *The Life Of Muhammad from Original Sources* adlı eseri İngilizcede orijinal kaynaklardan yararlanılarak yazılmış Hz. Peygamber'in hayatına yönelik ilk eser olmasının yanında oluşturduğu paradigma erken dönem bilimsel oryantalizmine emsal teşkil etmiştir. Muir mezkur eserinde Kur'an'ın Hz. Muhammed tarafından oluşturulduğunu öne sürer. Muir'in bu çalışmada ortaya koyduğu fikirleroryantalist söylemde Kur'an ve Hz. Muhammed hakkında önyargılı söylemi temellendiren ifadelere sahiptir. Yazar, Hz. Muhammed'in epilepsi hastası olduğu iddiasını dillendirerek vahyin sanrı olduğu inancını aşılamaya çalışır.[157] XX. yüzyılda Margoliouth'un *Mohammed and the Rise of Islam* eserinde Hz. Muhammed'i "öğretilerindeyalan ve hainlik olan bir haydut toplum reisi" olarak tanımlaması Hristiyan geleneğin mirasının modern dönemde dekorunduğunun göstergesidir.

2.3. Oryantalistlerin ve Misyonerlerin İddiaları Karşısında Ahmet Midhat Efendi

Avrupalı kimliğinin başat unsurlarından olması hasebiyle din, her dönemde oryantalistler tarafından polemik konusu edilmiş ve İslâm oryantalistlerin hedefinde yer almıştır. İslâm'ın ortaya çıktığı ilk dönemde tehdit olarak görülüp kilise tarafından geliştirilen düşman argümanının modern dönemde de İslâm ve Batı

[156] Richard Bell, **IntroductiontotheQur'an**, Edinburgh UniversityPress, Edinburgh 1953, s.172.
[157]Sir William Muir, **The Life of Mohammad**, Ed.T.H. Weir, 5.bs. Edinburgh: John Grant, 1923. s. 6.

arasındaki çizgiyi geçerli kılmak suretiyleoryantalist metinlerle sürekli güncellendiği görülmektedir.

Ahmet Midhat,yaşadığı dönemde içinde yer aldığı toplumda oryantalizme karşı duyarlı olan yazarlardan biridir. Misyoner ve oryantalistlere karşı reddiye ve müdafaa tarzı eserler kaleme almasının yanında birçok türde, örtük biçimde bu ithamlara karşı uyanık olan eserler meydana getirmiştir. Necmettin Turinay'ınifadesiyle"'*Şarkiyatçı*'ların yaptığı yayınlara ve misyonerlik faaliyetlerine karşı erken uyanmış bir Osmanlı şuuru" olarak belirmiştir.[158]

Yazar, her fırsatta Avrupalıların İslâm'a karşı olan tutumunun siyasi olduğunun altını çizer.Avrupalının diğer dinlere duyduğu saygı ve hoşgörünün hatta temayülün İslâm'a karşı sergilenmediğini belirtir. Ona görebu tavrın asıl nedeni Katolik kilisesinin menfaati gereği İslâm'ı Avrupa'da farklı göstermesidir. Zira yukarıda da değindiğimiz tarihi süreç içerisinde İslâm ve Doğu hakkında yüzyıllar süren bilimsel nitelikte araştırmalar yapılmış olmasına karşın kilisenin geliştirdiği argümanların örtük biçimde devam ettirilmesi bu dinin muhtevasıyla ile ilgili değil tamamen siyasi bir tavrın neticesidir.

Ahmet Midhat Batı'da yapılan bu çalışmalarla ilgili olarak:

> "…Altmış seneden beri değil, altı yüz seneden beri İslâmiyeti tetkik ediyorlar. Ta salîb muhârebâtı asırlarından beri!... Hemde diyânet-i İslâmiyye'nin lisânı olan Arabî, öyle diyânet-i Hindiyye'nin lisânı olan Sankrit gibi kendilerine bi'l-külliye meçhûl olduğu halde değil! Tamamıyla ma'lum olduğu hâlde tahkîk ve tedkîkda bulunuyorlar da (Çünkü Suriye taraflarındaki Nasârâ'nın kaffesi Arabî'yi lisân-ı mâder-zâdları olarak isti'mâl ederler) yine hakâyık-ı İslâmiyye'yi öğrenememiş olduklarını kendileri de i'tiraf eyliyorlar. Evet araya ağrâz-ı siyâsiyye

[158] Necmettin Turinay, "Mehmet Akif'ten Ahmet Midhat'a Sırât-ı Müstakim Arka Planı", **Vefatının 100. Yılında Ahmet Midhat Efendi Armağanı**, Yay. Haz. Mustafa Miyasoğlu, İstanbul, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2012, s.120.

girmiş! Katolik Kilisesi'nin diyânet-i İslâmiyye'yi Avrupa'ya başka türlü göstermekten aradığı menfa'atler girmiş!"[159]

diyerek bu çalışmaların maksatlı olduğunu belirtir ve Katolik kilisesi güdümünde olduğuna dikkati çeker.

Ahmet Midhat'a göre Batılı Hristiyan dünyasının İslâm'a karşı olan tutumları Hristiyanlığı tek hakikat olarak görmeleri sebebiyledir. Oysa Müslümanlar için "hakikat" denilen şey Levh-i Mahfûz'dan aktarılmış başlangıçsız ve evrensel hükümlerdir. Dolayısıyla İslâm öncesinin inkârı söz konusu değildir. Bu yüzden Müslümanlar bu hakikatleri tahrifata girişmezler.[160]

"…Bunları kendileri dahi bildikleri için işte doğrudan doğruya elsine-i şarkiyyemizi kendileri öğrenerek ve Şarkiyyûn'u bu maksad-ı a'zamda kendileriyle birleşmeye da'vet eyleyerek hakayık-ı matlûbeyi meydâna çıkarmak gayretine henüz tevessül eylemişlerdir."[161]

Din denilen şeyin İbrahim dini olduğunu son peygamber Hz. Muhammed'e gelene kadar peygamberlerin bu diniyenilemek ve sağlamlaştırmak hizmetinde bulunduklarını buna rağmen bir çok dinin tahrif edilmekten kurtulmadığını söyleyen yazar,İslâm'ın bu silsileyi tamamladığını vehükmünün tahrif olmadan baki kalacağının güvence altına alındığını belirtir.[162]

Avrupalıların "Din" denildiğinde Hristiyanlıktan başkasını kabul etmedikleri için, Hristiyanlığın içermediği hakikatleri "Dini hikmet" ifadesinden başka unvanlar altına yerleştirmek istiyorlar.[163] diyen yazar, Ehl-i İslâm'ın ise Hristiyanlığa bakışının din tarafından belirlenen esaslar gereği farklılık arz ettiğini belirtir. Hristiyanların,İslâm şeri esasınca ehl-i kitab kabul edildiklerini,mabetlerine taarruz

[159] Ahmet Midhat Efendi, **Felsefe Metinleri**, Yay. Haz. Erdoğan Erbay-Ali Utku, Erzurum, Babil Yayınları, 2002, s.129.
[160] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 141.
[161] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 130.
[162] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s.158-159.
[163] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e**., s. 186.

ve yasaklama yapılamayacağı gibi ırzlarının ve mallarının dahi koruması mükellefiyetinin bulunduğunu belirtir.[164]

Hristiyan ve Yahudilerin Müslümanlar tarafından Mecusi ve diğerleri gibi algılanmadıklarına ve onların kadınlarıyla evlenme haklarının olduğunu ifade eden yazar,"Anılan kafirlerin kadınları, bizim için haram ve kestikleri de, kesinlikle leş hükmünde oldukları halde; Hristiyan ve Yahudilerin kestiklerini yer ve kadınlarıyla da onları kendi dinlerinden ayırmaksızın nikahlanırız.[165]

Ahmet Mithat misyonerlerin en fazla husumetinin İslâm dinine olduğunu belirtir. Osmanlı coğrafyasındaki misyoner faaliyetlerinden duyduğu rahatsızlık üzerinemisyonerlerin iddialarına karşın *Müdafaa* adlı üç ciltlik eseri kaleme alır.Ehl-i İslâm'ı Nasraniyet'e davet edenlere karşı kaleme aldığını belirttiği bu eserde "susmanın acziyet olarak algılanacağını ve yazdıklarının saldırı değil müdafaa" olduğunun altını çizer.

Ahmet Midhat, Osmanlı devletinin tanıdığı haklar çerçevesinde Hristiyanların güvence altında olduğunu ve bu haklardan yararlanarak misyonerlik faaliyetlerine dahi göz yumulduğunu belirtir ve İslâm aleyhine "artık bir taarruz derecesine varmış" olan bu faaliyetlere dikkati çekmek için böyle bir eser kaleme almaya mecbur kaldığını belirtir.[166]

Yazar, Hristiyanlığın Chateaubriand gibi maharetli kalemler sayesinde parlak gösterildiğini ifade eder ve İslâm'ın böylesi kalemlerden mahrum oluşuna hayıflanır. Bu sebeple böyle bir eseri kaleme almayı gerekli gören yazar,İslâm için böylesi maharetli çalışmalar vaki olsa Hristiyanlığın tanıtımını yapan bu yazarların foyalarının meydana çıkacağını savunur.[167]

> "Din-i İslâm aleyhine neşrettikleri kitaplarda irad ettikleri makalelerde taarruz meydanları açarak o kadar şiddetli hücumlar gösteriyorlarki bizden başka her

[164] Ahmet Midhat Efendi, **Müdafaa**, İstanbul, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1300, c. I, s. 3.
[165] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 4.
[166] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 3.
[167] Ahmet Midhat Efendi, **Müdafaa**, c. III, İstanbul, 1302, s. 562.

kimler olsa bunların şu cür'etleri önüne sed çekmeğe ve müsadeden bu suiistimali men eylemeğe müsara'at gösterir."[168]

Maksadının Hristiyanlığa sataşmak olmadığını belirten yazar "hakperestliğe halel getirmemek" adına eseri kaleme alırken kilise aleyhindeki neşriyata başvurmadığını İnciller'den Kilise neşriyatından ve muteber Hristiyan müelliflerden yararlandığını ifade eder.[169]Hristiyan yazarların İslâm aleyhinde saldırgan yayınları olmasaydı bu tür bir din tartışmasına girmemiş olacağını belirten yazar İslâm'ın kendilerine hiçbir zararı olmamasına rağmenbu tarz bir saldırı içerinde olmalarına karşın sessiz kalmakla dini vecibesini aksatmış olacağını ifade eder.[170]

Ahmet Midhat bu eserinde Hristiyanlığın ortaya çıktığı zaman diliminde Filistin coğrafyasının siyasi ve ilmi durumunu irdeleyerek başlar. Yazarın bununla maksadı dönemin ve kültürün şartlarının Hristiyanlık üzerindeki tesirine dikkati çekmektir. Bunun yanında Hristiyanlığın dayandığı zeminin ne denli kırılgan olduğunu ortaya koymak adına Hristiyanlığın zemininin "arkeolojisini" yapmıştır.[171]

Kilise yayınlarının Hristiyanlık tarihine dair anlatılarının gerçeği yansıtmadığını ortaya koymaya çalışan yazar, tarihi gerçeklerin bilinmesiyle Hristiyanlığın kelam gücüyle yayıldığı iddialarının da boşa çıkacağını savunur. Hz. İsa'nın yaşamı ve havarilerle ilgili anlatılanların çelişkilerine geniş yer veren yazar, İncillerin Hz. İsa'dan nakledilen sözler olmadığı ve İsa'dan sonra kaleme alındığını iddia eder. Bu çerçevede Hristiyanlığın tezatlarına dikkati çeker. Ahmet Midhat Efendi'nin bu eseri döneminde kaleme alınan en esaslı müdafaa olarak kabul edilir.[172]

Yazıldığı dönemde büyük yankı uyandıran bu esere İstanbul'da faaliyet gösteren "The Bible Haus" isimli misyoner teşkilatının başkanı Dwight tarafından

[168] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 5.
[169] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 565.
[170] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**.,s. 565-566.
[171] Hasan Özarslan, **Ahmet Midhat Efendi'nin "Müdafaa" (Birinci Kitap) Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Eserin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi**, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 35.
[172] Mehmet Aydın, **Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları,** Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, s. 87.

reddiye yazılır. Ahmet Mithat,karşılaştığı tepkinin yoğunluğunueserde kullandığı kaynakların Hristiyanların kendi neşriyatı olmalarına bağlar.

Ahmet Midhat Dwight'in Hristiyanlığın hak din olduğunu iddia eden bu reddiye eserine karşılık Müdafaa'nın II. cildi olan "Müdafaa'ya Mukabele Mukabeleye Müdafaa" adlı eseri kaleme alır.[173] Bu eserde Ahmet Midhat, Dwight'ın iddialarına çeşitli başlıklar altında cevap verir.

Serinin sonuncusu olan üçüncü cilt ise "Hristiyanlığın Dünü, Bugünü ve Yarını" adıyla yayınlanır. Bu eserde Fransız yazar Chateaubriand'a karşı reddiye olarak yazılmıştır. Ahmet Midhat'ı Müdafaa III. cildi kaleme almaya yönlendiren kendisine gönderilen bir mektup olmuştur. Bir Fransız tarafından kendisine gönderildiğini ifade ettiği mektupta Hristiyanlığı yıkma konusunda gösterdiği gayretin beyhude olacağı zira Hristiyanlığın dünya üzerinde geçerli üç kanunu bünyesinde barındırdığı ve geleceğin dininin o olacağı ifade edilmektedir.

Chateaubriand'a dayandırılan bu iddialarda yer alan üç kanun Hristiyanlığın ilahi kanun ve ahlaki kanun ki bu şefkat ve sadaka kanunudur ayrıca siyasi kanunun ise hürriyet ve eşitlik kanunu olduğu iddiasıdır. Kıyamete kadar baki kalacağı iddia edilen bu kanunların Hristiyanlıkta mevcut olmadığını ispat için III. Cildi kaleme alan Ahmet Midhat, bu kanun maddelerini üç bölüm altında ayrı ayrı ele alır ve geçersizliğini ispat etmeye çalışır.

Yazar, iddia edilen bu kanunların Hristiyanlıkta yer almadığını Hristiyanlık tarihindeki uygulamalar eşliğinde ortaya koyar. Ahmet Midhat'a göre Hristiyanlığa isnat edilen bu meziyetler,Hristiyanlık tarihinin hiçbir devrinde sahip olmadığı erdemlerdir. Yazar, söz konusu erdemlerin ancak İslâm dininde mevcut olduğunu belirtir. [174]

2.3.1. Ahmet Midhat'a Göre Batılıların Müslüman Doğuya Bakışı

[173] Ahmet Mithat Efendi, Ahmet Midhat Efendi, **Müdafaa**, c.II, İstanbul, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1300.
[174] Ahmet Midhat Efendi, **Müdafaa**, c. III, İstanbul, Tercümanı Hakikat Matbaası, 1302, s. 17-19.

Ahmet Midhat, yanlış bilinen Batı konusunda gösterdiği hassasiyet kadar batılıların Osmanlı ve İslâm hakkındaki yanlış kanaatlerine de yer verir. Bu kanaatin oluşmasının müsebbibi olarak gördüğü Katolik kilisesinin argümanlarının benzer nedenlerle oryantalizm eliyle sürdürüldüğünün bilincindedir.

Batı'nın Osmanlı'yı tanıma ve tanıtma kanalı olan seyahatnamelerin içeriklerinde yer alan asılsız bilgilerin, Batı kamuoyunda Türkler'e ve Müslümanlar'a yönelik olumsuz kanaati yerleştirdiğini savunur.*Acaib-i Alem* romanında roman kahramanına söylettiği ifadelerle Batılı kalemlerin neşrettikleri yayınlarla Müslümanlar hakkında oluşturdukları kanaate yer verir:

> "Miss- Azizim! Riya ve garaz denilen hastalık insanlar üzerindeki tesiratını o kadar kuvvetli gösterir ki bazı adamlar yalnız hâl-i hayâtlarındaki garazıyla dahi iktifa etmeyerek öldükten sonra da riyaları, garazları bir ebediyet peyda eylesin diye o kitapları yazarlar…Eğer ehl-i İslâm hakkında yalnız kitapların bana verdikleri fikre tâbi olsa idim sizin gibi iki Müslümana canını teslim ve refakat etmek şöyle dursun size selam dahi vermemeliydim öyle değil mi?[175]

Ahmet Midhat Efendi'nin *Paris'te Bir Türk*adlı romanı oryantalist unsurları en fazla barındıran romanlarından biridir. Yazar, bu romanda Avrupalıların Osmanlı ülkesine karşı taşıdıkları yanlış kanaatin kritiğini yaparak bunun nedenleri üzerinde durur. Romanda, Paris'e bir temsilci olarak gönderdiği roman kahramanı Nasuh üzerinden Batı'nın Doğu hakkındaki kanaatlerini ve bunu belirleyen unsurları hesaba çeker.

1876 yılında kaleme aldığı bu roman henüz Paris'i görmediği dönemde yazılmıştır. Nasuh'a Paris'e seyahati esnasında gemide Fransız, Rus, İngiliz, Türk ve Avusturyalı yolcular refakat edecektir. Farklı etnik unsurların Osmanlıya/İslâm'a bakışının konu edildiği romanda, Doğu-Batı medeniyetine bir çok yönden vâkıf ideal Türk-Osmanlı karakterinin yanında Batıyı yüzeysel algılayan zıt bir karakter de mevcuttur. Zekâ isimli bu karakter Nasuh'un aksine ahlaki zayıflığı ve eğitimsizliği

[175] Ahmet Midhat Efendi, **Acâyib-i Âlem**, Haz. Nuri Sağlam-Kâzım Yetiş- M.Fatih Andı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 106.

ile öne çıkar. Zekâ, karşılaştığı Batı medeniyeti karşısında büyülenecek ve özenti hareketlerde bulunacaktır.

Farklı gizil kodlarda barındıran bu romanın kahramanı iki yaşında annesini kaybeden;İslâmi ilimlere ve edebiyatına vakıf bir babanın yetiştirdiği Nasuh'tur. Babasının Strazburglu doktor arkadaşı Hell ise Doğu araştırmaları için İstanbul'da yaşayan bir oryantalisttir. Babası ve doktor Hell haftanın dört beş gecesini birbirlerine "nakl-ı malûmat" ederek geçirirler. Oğlunun eğitimine ihtimam gösteren Nasuh'un babası onu bu sohbetlerden istifade ettirir. "Dindarâne sohbetler de işittik bî-dinane sözler de. Feylesofâne mübahesede de bulunduk, zahidâne mükâlematta da?"[176] diye aktaran Nasuh, bu sohbetlerde öğrendiklerini akılda tutar. Nasuh 13 yaşına gelince babasının vefatı üzerine Doktor Hell'in himayesine girer. Doktor Hell'in de aynı hassasiyetle eğitimine katkı sağladığı Nasuh hem doğu hem batı ilimlerine vakıf olur. Aynı zamanda dört dil öğrenen ve bu çerçevede okumalar yapan Nasuh aldığı eğitimi tarif ederken "fikrim bir hâle geldi ki kırkambar!" der.[177]

Ahmet Midhat'ın ideal kahramanı bu şekilde Batılılara Müslüman Osmanlı'nın tanıtımını yapacaktır. Avrupalıların İslâm'a yönelik eleştirilerini cevaplayan Nasuh, aynı zamanda Batı kültürüne de vâkıf olması hasebiyle realist bir biçimde iki dinin karşılaştırmasını yaparak İslâm'ı savunacaktır.

Nasuh oryantalistlerin çalışmalarının kritiğini yapar. Romanda Paris seyahati esnasında tanıştığı İngiliz Mister James, oryantalist tablolar yapan bir ressamdır. İstanbulseyahati sonrası yaptığı resimleri Nasuh'a gösterir. Çizdiği Sarı mest pabuçlu, Rumeli poturu bir pantolonlu, başında bir zeybek külahı ile garip bir Türk'ün fotoğrafına Nasuh Efendi kahkaha ile karşılık verir. Nasuh, Cartrisse'ye böyle olmadığını anlatır.

Cartrisse İstanbul'da hâlâ değirmen taşı kadar sarıklı ve belleri yatağanlı ve piştovlu adamlar göreceğini düşünürken bunun gerçeği yansıtmadığını öğrenir. Doğu'yu yanlış yansıtan unsurlara yer değinen Nasuh, bunun müsebbibi olarak

[176] Ahmet Midhat Efendi, **Paris'te Bir Türk**, s. 104.
[177] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.**, s. 105.

seyahatnameleri gösterir. Bu seyyahların İstanbul'da belli bir otelde kalarak yansıttıkları bu bilgilere sahip olmalarının mümkün olmadığını belirtir. Roman kahramanlarından Cartrisse, "İşte bizim Avru palıların Türkiye'yi lâyıkıyla tanıyamamaları bu zevzek muharrirlerin bu gibi hezeyannameleri seyyiesidir."[178]diyerek tepki gösterir.

Ahmet Metin ve Şirzat romanında ise Buğdanlı Neofari, Ahmet Metin için:"Vukuf ve malumatına ve her hâlüşânındaki terbiyesine, nezaketine nazaran bu adama "Osmanlı" ve "Türk" ve "Müslüman" demeğe insanın dili varmıyor" [179] ifadesi ile Batının Müslüman Türk algısına dikkat çeker. Bunun nedenini ise yine roman kahramanının dilinden "Zira şimdiye dek almış olduğumuz malûmata göre zihinlerimiz bu isimleri barbar, cahil, zâlim gibi sıfatlar ile müterâdiftir diye telâkkiye meyletmişti." diyerek batının yayın yoluyla bu algıyı sağladığını ifade eder.

*Acaib-i Alem*romanında MissHaft ve Suphi arasındaki diyalogda Miss Haft'ın dile getirdiği görüşler üzerinden Avrupa'daki neşriyatın Müslümanlara olan buğzu artırdığına değinir. Aynı eserde İslâm'ın kılıç kuvvetiyle yayıldığı Hristiyanlığın ise kelam kuvvetiyle yayıldığına dair iddialara karşın ise:

> (…)Teutonik şövalyeleri ve Şarlman asâkiri ve ehl-i salibin ehl-i İslâm üzerine musallat olan fırkaları gibi asâkir-i diniye ve onların isale eyledikleri kanlar meyanda iken müellifler bari o yolda idâre-i aklâm etmemiş olsalardı daha münasip olurdu.[180]şeklinde tepki yer alır.

Ahmet Midhat Avrupalıların doğu ve İslâm hakkında vukufsuzluğunun onları muhakemelerinde hatalara sevk ettiğini iddia eder. [181] Yazara göre Avrupalıların Müslümanlara karşı olan mutaassıp tavırlarına Müslümanlar sahip değildir. Bu düşüncesini *Acaib-i Alem* romanında batılı roman kahramanına dillendirir:

> "-Hala biz Türkleri bu kadar şâyân-ı tahkîr buluyoruz ama onlarbizi hiç de şâyân-ı tahkîr bulmuyorlar. Hatta onlar bir kızı Hristiyan olduğu hâlde tezevvüç

[178] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 28.
[179] Ahmet Midhat Efendi, **Ahmet Metin ve Şirzat**, s. 346.
[180] Ahmet Midhat Efendi, **Acâyibi Âlem**, s. 106.
[181] Ahmet Midhat Efendi, **Ahmet Metin ve Şirzat**, s. 658.

ederek hiç de dinine tariz etmedikleri ve bunu dahi kendi dinlerinin kavaid ve müsâadât-ı mahsûsası olmak üzere böyle telâkki eyledikleri hâlde biz bu noktada onlardan daha müsaadesiz, daha mutaassıp görünüyoruz." [182]

İki kültür arasındaki farklılıklarının göz ardı edilerek yapılan kıyaslama ve değerlendirmelerin yol açtığı hatalara değinen yazar,*Müşahedat* romanında esaret konusunda İslâm'a yöneltilen suçlamalara yer verir:

"Frenk ukalası bizdeki esareti muaheze ederler ha ? "Esaret!" kelimesindeki hüküm bizim maişet -i İslâmiyemiz âleminin neresinde görülmüştür? Hangi cariye esaretten dolayı duçar - ı sefalet olmuştur ? İçlerinden kaç tanesi kocasız kalmağa mahkumdur? Bilâkis bizdeki cariyelerin ev bark , çoluk çocuk sahibi olmak yüzünden nail olageldikleri bahtiyarlık , Beyoğlu'nca değme nik -baht familya kızlarında bile görülemiyor.[183]

diyen yazar, cariye uygulamasının esaret olarak yansıtılmasına karşı çıkar. Bunun yerine besleme istihdamını ikame eden alafranga aleminin bu kimseleri yuva kurma imkanından mahrum bıraktıklarını ifade eder.[184]Yine *Acaib-i Alem* romanında Batılı roman kahramanı, Osmanlı'ya dair bazı kitaplarda harem eğlencelerinden söz edildiğini ve bu kitaplara göre haremin bir dünya cenneti olduğunu , yenilip içki içilip eğlenildiğini söyleyince romanın Türk karakteri Suphi şöyle karşılık verir:

"Türkler kendileri bile yekdiğerinin haremlerine giremedikleri halde acaba o kitapları yazan muharrirler haremlere nasıl girmişler de bu halleri öğrenmişler? İş ü işret bizce şer'an memnu olduğu halde haremlerin bu halde bulunmaları na imkân kalır mı?"[185]

Felatun Bey ve Rakım Efendi romanında İngiliz bir aileyi misafir eden Rakım, onlara aile ve ev yaşamını tüm detaylarıyla anlatır. Evde bulunan Canan'ı cariye olarak tanıtan Rakım İngiliz ailenin cariye algısını da altüst eder. Canan'ın sahip olduğu imkanlar ve gördüğü muamele İngiliz ailenin cariye algısından çok farklıdır.

[182] Ahmet Midhat Efendi, **Acâyib-i Âlem**, s. 320.
[183]Ahmet Midhat Efendi, **Müşahedat**, Haz. Necat Birinci, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 144.
[184] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,**s. 144.
[185] Ahmet Midhat Efendi, **Acâyib-i Âlem**, s. 90.

İngiliz ailenin Rakım'a yönelttiği sorular ve merak ettiği unsurlar oryantalist literatürün Müslüman Doğu hakkında oluşturduğu kanaati içeren sorulardan oluşur. Bu diyaloglar kanalıyla mevcut algının yanlışlığını aktaran yazar, Osmanlıda uygulanmakta olan cariyeliğin Batılı muhayyiledeki kölelikten farkını bu vesileyle ortaya koyar.

Felatun Bey ve Rakım Efendi romanında Batılı muhayyilenin tüm merakını ve suçlamalarını içeren unsurlara cevap mahiyetinde Doğulu yaşamın detaylarına yer verilir. Bu eserde doğulu bireyin yaşamının ev ve aile hayatı üzerinden müdafaası vardır. Romanın ideal kahramanı batılı misafirlere evini açacak ve onların merakını celp eden unsurları vuzuha kavuşturacaktır. Rakımın cariyesi olan Canan, Batılı misafirlerin en çok dikkatini çeken unsurdur. Avrupalıların kölelik uygulaması ve algısının farklılığına dikkat çeken Ahmet Midhat bunun gerçeği yansıtmadığını Canan üzerinden anlatır.

Canan Rakımın cariyesidir ancak odalığı değildir. İçinde bulunduğu şartlar ise batılı ailenin kızlarını imrendirecek derecede iyidir. Zira Fransızca bilen piyano dersleri alan bir cariyedir. Can ve Margrit evden ayrılırken Canan'ı kıskanmaktan kendilerini alamazlar. Müslüman kadınların eve kapatıldığı iddialarına karşın yazar, Canan gibi bir cariyenin dahi istediği gibi gezip dolaşabildiğini anlatır.[186] Ahmet Midhat cariye sistemini savunan bir yaklaşım içerisinde değildir. Onun gayreti Osmanlıda var olan cariyeliğinbatılı muhayyilede mevcut olan esaret ile bağdaşmadığını izaha yöneliktir.Zira Müslüman toplumlarda uygulanan cariyelik kadına yuva ve çocuk sahibi olma imkânı sağlamaktadır.

Ahmet Midhat'ın en çok hassasiyet gösterdiği konulardan biri olan Müslüman kadının yaşamına ve toplumdaki konumuna yönelik Batılı ithamlardır. Katıldığı Oryantalistler kongresinde de bu konu yazarın gündemindedir. Kongrede yaptığı konuşma metninde bu konuya geniş yer verir. Avrupa'da yansıtılan Müslüman toplumların kadınlarına yüklenen sembollerden rahatsızlığını ifade eden yazar, harem kadınının şehvetli bir odalık olarak sunulmasına tepki göstermiştir. Osmanlı kadınlarının Batılı ressamlar tarafından yansıtılan tasvirinin gerçeği

[186] Ahmet Midhat Efendi, **Felatun Beyle Rakım Efendi**, s.149.

yansıtmadığını belirten Ahmet Midhat, kongredeki konuşmasının büyük bölümünü bu konuya hasreder:

> "Şimdiye kadar Avrupa bizim bilâd-ı Şarkiye'ye yalnız bir levha-i dil-ârâ temaşası gibi bir nazarla bakar idi. Zira müdekkik ve mütetebbi olan Avrupa feylesoflarının Şarkça taharri-i hakâike koyulmaları bi'n nisbe yeni bir şey olup şimdiye kadar ahvâl-i Şarkiye yalnız nakkaş-ı hayal olan üdebâ ve şuarânın tasvir ve tersimlerine kalmış idi. Bunların tasavvur ve tasvirlerine göre Şark nisvânı bir sedir üzerine gelişi güzel uzanıvermiş bir mahbubedir ki çıplak ayaklarına giydiği incili terliklerin birisi yerde ve diğeri parmakları ucundadır. Libası ise tesettürden ziyade tezeyyün için yapıldığından sedirden aşağı uzattığı bacakları yarı açık bir halde bulunduğu misillu karnı ve sinesi de hayal gibi ince ve şeffaf tüller ile nem mesturdur. Perişan saçları çıplak omuzlarıyla sedirden aşağı uzatıvermiş olduğu kolu üzerine doğru büklüm büklüm dağılmıştır. Kendisinden birkaç metre uzağa konulmuş bir murassa nargilenin yılan gibi kıvrımlı marpucu elinde ve onunda murassa ve kehrubalı ağızlığı ağzına karib bir vaziyettedir. Birkaç sedefli dolap ve iskemle ve rahle ile tavana asılmış fanuslar odanın ziyneti olup kâimen bir zenci cariye rengarenk tavus tüyünden mamûl yelpaze ile mirvaha-zendir. İşte şimdiye kadar Avrupa'nın tasvir eylediği şark nisvânı budur. Vakıa bu levha temaşası gözlere letafet verir güzel şeylerden ise de bir hakikat olmayıp bir hayal, bir şiirdir. O kadar hayaldir ki ondan mütevellid fikir ve itikad dahi mahz-ı hayal olur. Zira zannolunur ki, bu vücud kendi hanesinin sahibesi zevcinin zevcesi ve evladının validesi değil, belki yalnız hane sahibi olan erkeğin huzûzâtına hizmetkar bir eğlencedir. Ne büyük hata! Bugünkü günde asıl güzelliği hakikatte arayan müdekkik ve hakikat-perest Avrupa için bu gibi hayalât câlib-i nazar-ı ehemmiyet olamazlar.[187]

Ahmet Midhat iffet timsali olarak gördüğü Müslüman kadınının Avrupalı muhayyilede erotizmi çağrıştıran bir unsur olarak yer etmesindenbüyük üzüntü duyar. Doğulu kadının bu tarz bir giyim şeklinin olmadığını ifade eden yazar, Paris sergisinde oynatılan dansözlere de tepki gösterir.[188]

[187] Ahmet Midhat Efendi, **Avrupada Bir Cevelan**, s.164-165.
[188] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 526.

2.3.2.Oryantalistlerin Hz. Muhammed'in Nübüvvetine Dair İddialarına Karşı Yaklaşımı

Ahmet Midhat Batı Hristiyan dünyasının Hz. Muhammed algısının yanlışlığına dikkati çeker. Batının peygamber algısının İslâm'ın öngördüğünden farklı olduğunu vurgulayan yazar Hz. Muhammed'e yönelik iddiaların temelinde bu farklı algının yattığını ifade eder.

Bu konuyu ele alırken İsa'nın havarilerine geniş yer veren yazar, havarilerin hayatlarının vuzuha kavuşmasının İnciller üzerinde yapılan tahrifin de anlaşılmasını sağlayacağına inanır. İncillerin daha önce mevcut olan mezheplerin müktesebatından bir şeyler devşirmekle oluşmuş zanniyattan ibaret olduğunu savunan yazar, bu gerçeğin açıklığa kavuşturulmasıyla:

> "İslâm, yeniden esaslı bir şekilde ortaya çıkmış bir din değildir. Müslümanların Peygamberi Tevrat ve İncil'den bazı bilgileri devşirip o bilgileri Araplara söylemekten başka hiçbir şey yapmamıştır."[189]

şeklindeki iddialarınzayi olacağını savunur. Havarilerin sıradan vasıfsız ve ilmi birikimden yoksun insanlar olduklarını söyleyen yazar, ahlaki zaafları olan bu insanların Hz. İsa'dan sonra sağa sola savrulmuş olduğunu ve Hristiyanlığın sağlam bir temel üzerinde olmadığını ifade eder.

İki dinin öncü neslinin karşılaştırılmasının hakikatleri ortaya çıkarmada ehemmiyeti haiz olduğunu savunan yazar, Hristiyanlığı yayan havarilerin biyografilerinin ortaya konulması ile "Öyle birkaç Arap'ın Araplar üzerine koyduğu dinin mahiyeti ne ola ki?" gibi hezeyanları söylemeye cesaret edemeyeceklerdir.[190] diyerek sahabenin meziyetlerinin Fransızca olarak yazılan biyografilerde bile kabul edildiğini savunur.

Ahmet Midhat Efendi'nin, Draper'den Osmanlıcaya çevirisini yaptığı ve içerisinde kendisinin de tenkitlerinin yer aldığı *Niza-ı İlm ü Din* adlı eserinde

[189] Ahmet Midhat Efendi, **Müdafaa**, c.I. s.138.
[190] Ahmet Midhat Efendi, **Müdafaa**, c.I. s.138.

Draper'in Hz. Peygamber ile ilgili bölümünün çevirisinde yazarın iddialarına cevap verir. Draper eserinde miladi 581 yılında Ebu Talib ve yeğeni on iki yaşındaki Muhammed'in Mekke şehrinden Busra'ya geldiğini burada Nestûri manastırında misafir edildiklerini yazar. Bu esnada orada bulunan papazlar bu çocuğun Kâbe muhafızının yeğeni olduğunu öğrenirler. Rahip Bahira zekasına hayran kaldığı Muhammed'i putataparlıktan caydırmak ve Nestûriliğe dahil etmek için çaba harcar.[191] O dönemde bölgede Hristiyanlık, papazların kötü ahlakları yüzünden fetret devrini yaşamakta ve çeşitli mezhepler neş'et etmiş durumdadır.

Draper rahip Bahira'nın Muhammed'i eğittiğini iddia eder. Orada bulunan diğer rahiplerin ise Muhammed'e Aristo felsefesini öğrettiklerini savunur. Ve Muhammed'in bütün hayatını bu bilgileri yaymakla geçirdiğini söyler. Daha sonra da bu manastırı ve papazları ziyaret ettiğini öne sürer. Ayrıca Hatice'nin Hristiyan olan yeğeni Varaka'nın ona tesiriyle Hristiyan rahiplerin çölde uzlete çekilmeleri gibi Hira mağarasında ibadet etmek için uzlete çekildiğini ifade eder.[192]

Draper'in bu iddaları da oryantalist söylemde sıkça karşılaştığımız ithamlarla benzerlik içerisindedir. Nitekim oryantalistlerin ekseriyetle yaptıkları gibi o da vahyin bir sanrı veya hastalık hâli olduğunu iddia etmiştir. Draper'in bu iddiaları da Hz. Peygamberin sahip olduğu öğretilerin Hristiyanlıktan alınma olduğu iddialarının tekrarı niteliğindedir.

Ahmet Midhat Draper'inbu iddialarının saçma olduğunu belirtir ve ekler: 12 yaşında olan Muhammed'i Bahira neden seçsin? Ayrıca yanında amcası olmak suretiyle yaptığı bu seyahatte ve söz konusu bir yemek yiyecek kadar olan süre dahilinde bu eğitimi gerçekleştirdiklerini iddia etmenin de imkansız olduğunu ifade eder. İkinci görüşmelerinde ise ticaret kervanında alışveriş gayesiyle olduğunu yine böyle bir müddet içerisinde Hristiyanlığın hikmetlerinin öğretilmesinin mümkün olmadığını tekrarlar.[193]

[191] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm u Din**, c. I. s. 339.
[192] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 352.
[193] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 347-348.

Hz. Muhammed'in Aristo'dan etkilendiğine dair de hiçbir belirtinin olmadığını ifade eden yazar, İslâm dünyasının Aristo felsefesiyle tanışıklığının Abbasi halifeleri döneminde olduğunu ifade eder. Ahmet Midhat bütün bu iddiaların nübüvvetin inkarına yönelik çabalar olduğunu belirtir.[194]Draper'in Hz. Muhammed hakkında eserinde yer verdiği iddianın bir kısmı şu şekilde yer alır:

> "Tabipler tarafından pek alâ tanınmış bir hâl vardır ki uzun uzadıya oruç tutarak buna biraz da faaliyet-i zihniye karışacak olur ise insanda sayıklamak nevinden bir takım sözler hâsıl edeceği kazıyesidir. İhtimal hiç bir din peydâ olmamıştır ki dürüst ve mesleğine hasr-ı fikir etmiş sıdk ve itminân-ı tâm sahibi ve ahvâl-i fevkâ't-tabiiye alâyimini gösterir adamlar tarafından tesis edilmiş olmasın. Bu yoldaki ahval fevka't-tabiiye alâyimini onların teşebbüsâtını fevka'l-beşer ve ilâhî bir yolda olmak üzere insanlara kabul ettirmiştir. Araplar'a hakâyık-ı diniyeyi neşr eden bu zâtı dahi bir takım esvât-ı acibe ve garibeye teşvik ederek kendi azm ve cezminde kendisinin dahi gittikçe daha ziyâde kuvvetlenmesini mûcep olur idi. Gözleri önünden bir takım eşkâl-i acîbe mürûr olur idi. Uzaktan uzağa çalınan çan sadalarına müşâbih olarak kulaklarına sadâlar geliyor idi."[195]

Vahyin gerçekliğini sorgulayan bu iddialara karşın Ahmet Midhat Hz. Muhammed'de bu hallerin vaki olmadığını izaha çalışır. Draper'ın zayıf bir beden ve zihin durumundan ileri geldiğini iddia ettiği"Tabibler tarafından pek âlâ tanınmış bir hal vardır ki uzun uzadıya oruç tutarak buna biraz da faaliyet-i zihniye karışacak olur ise insanda sayıklamak nevinden bir takım sözler hasıl edeceği kazıyesidir…"[196]

Bu sayıklama halini bir argüman olarak kullanması karşısında Ahmet Midhat öncelikle fizyoloji, psikoloji ve antropoloji gibi fennî ilimlerin önemini izah ederek konuyagiriş yapar ve bu gibi durumlar karşısında nasıl bir tetkik anlayışıyla yaklaşılması gerektiği üzerinde durur.[197] Bu çeşit sayıklama durumlarının sara hastalığı yahut az beslenme ya da histeri durumlarında ortaya çıkabileceği gibi çeşitli sarhoş edici maddelerin etkisi ile de bu halleri görmek mümkündür ve bu gibi durumlarda gösterilen sayıklamaların genellikle mantıklı veya doğru ya da birbiriyle

[194] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 349-351.
[195] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm u Din**, c.I. s. 369-370.
[196] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s.369.
[197] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s.371.

bağlantılı bir izâhat ortaya koyduğuna şahit olunmamış iken Hz. Muhammed'in ve diğer peygamberlerin ve onların sergilemiş olduğu hallerin ne kadar da üstün insanî vasıflarla örtüştüğü semâvî ve tarihî kitapların kaydı ile tesbit edilmiş olduğunu ifâde eder.[198]

Her iki durumun mukayesesinin büyük bir dikkatle tetkik edilmesi gerektiğini belirten yazar, Draper'ın bu minvaldeki iddiasının geçersiz olduğunu belirtir. [199]"Şimdi bir kere ahvâl-i tabiiye ve âdiye-i beşeriyesinden bu vechile hurûc etmiş olan adamları göz önüne getirmeli ve müteâkiben enbiyâ-i zîşân salavatullah-ı aleyhim ecmâin efendilerimiz hazeratının kütüb-i semâviye ve tarihiye ile mazbût olan hallerini sencîde-i mizan-ı tedkik eylemeli de evvela iki sınıfın ahvâl-i şahsiyelerini mukayeseye girişmeli..."[200]diyen yazar, söz konusu hallere sahip olan hastaların sözlerinde tutarlılığın olmadığını; oysa Hz. Peygamber'in gayet güleryüzlü, nazik bir insan olup, yaratılmışların en olgunu olduğunu ve peygamberlik döneminde öfkelendiğinin pek nadir görüldüğünü, bununla beraber kızgınlık hallerinde dahi insaf ve merhameti elden bırakmadığının siyer kitaplarında ayrıntılı olarak anlatıldığını ifade eder.[201]

> "Rasûl-i Ekrem sallallahü teâla aleyhi vesellem efendimiz hazretleri gayet beşûş, besîm, latîf bir ekmel-i mahlukât olup hasbeliktizâ zât-ı risâletpenâhilerinde hâl-i gazap pek nâdir olarak görülmüş ve o halde bile insaf ve merhamet muktezâ-yı gazaplarını tadil eylemiştir ki keyfiyet-i kütüb-i sîyrede mufassalan meşruhtur."[202]

Ahmet Midhat bu konuya hasrettiği *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye* adlı eserine atıf yapar ve bu eserde ilgili konuları ele aldığını ifade ederekHz. Muhammed hakkında öne sürülen bu ithamların siyere ve tarihi gerçeklere ne kadar aykırı olduğuna dikkati çeker.[203]

---

[198] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., 374.
[199] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 373-375.
[200] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**.,374.
[201] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., 376.
[202] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., 376.
[203] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**.,346.

2.3.3. Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye Adlı Eserinde Hz. Muhammedin Nübüvvetine Yönelik Yaklaşımı

Ahmet Midhat'ın yazar olarak yetişmesinde katkı ve desteğinin olduğu Fatma Aliye hanım, Nisvân-ı İslâm adlı eserinde Hz. Muhammed'in İncillerde müjdelendiğinden söz eder. Eserin neşrinden sonra konuyla ilgili olarak kendisine ve Ahmet Midhat'a, Katolik ilahiyatçısı olan bir dostu tarafından bu konuda çeşitli sualler tevdi edilir. Bu minvalde sürüp giden konuşmalar yazarı böyle bir kitap yazmaya teşvik eder. Yazar, bu teşvikin kendisine bir Katolik tarafından geldiğini, aralarında geçen diyalog üzere bu eseri kaleme aldığını ifade eder. Aralarında geçen diyalogda Katolik dostu Ahmet Midhat'a bu muhaverenin kitap suretiyle neşrinin lüzumundan söz eder. Mezkur sohbette Ahmet Midhat oryantalist çalışmaların İslâm'a zarar vermediğini, Hz. Muhammed hakkındaki iddiaların Müslümanların inançlarını zayıflatmadığını savunur. Buna karşın Katolik dostunun ise "İslâmiyet hakkında eski ve yeni dünyanın memalik-i müterakkiyesinde bu kadar gayurâne iştigal edilip dururken ehl-i İslâm tarafından iştigalât-ı mezkûreye iştirak edilmeyip de onların bu mesâisini kayıtsızlıkla telâkki eylemek asla tecviz olunamaz." diyerek kendisini böyle bir eser kaleme almaya teşvik ettiğini belirtir.[204]

Eser; mukaddime, medhal ve hâtime dışında "Beşair-i Tarihiyye" ve "Beşair-i Kitabiyye" olmak üzere iki ana bölümden meydana gelmiştir . Eserin temel iddiası Hz. Muhammed'in nübüvvetinin Tevrat ve İnciller'de de yer aldığıdır. Eserin "Medhal-i Muhâvere" adlı bölümünde eski ve yeni kaynaklardan iktibaslar ile Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid'in muhtevasının tahrif edildiği belirtilmiş akabinde bunun delilleri ve sebepleri üzerinde durulmuştur.[205] Bu bölümde konuyla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'in sıhhatine değinilmiş, konuyla ilgili olarak hadis tedvin usullerinin sıhhatine yer vermiştir.

Müjde manasına gelen "Bişârenin" çoğulu olan "Beşâir" konusu Hz. Muhammed'in gelişinin daha önceki ilahi kitaplarda haber verildiği ve çeşitli

[204] Ahmet Midhat Efendi, **Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye**, İstanbul, 1312, s. 26.
[205] Orhan Okay, "Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye", DİA, c. V, s. 549.

olayların onu önceden müjdelendiği iddiasıdır. Beşâir, Müslümanların Kuran ve hadise dayalı olarak iddia ettikleri konulardan biridir. Bu konunun mevcut İnciller'de ve Tevrat'ta geçmemesi, bu eserlerin tahrif edildiğinin göstergesi olarak ortaya atılan iddialar arasındadır.

Ahmet Midhat bu konunun vuzuha kavuşmasının Tevrat ve İncillerin tahrifinin anlaşılması ve kabulüyle doğrudan alakalı olduğuna değinerek öncelikle konuya buradan giriş yapar.[206]

Eserin birinci bölümü olan "Beşair-i Tarihiyye" de Hz. Peygamberin gelişinin yaklaştığı zaman diliminde gerçekleşen hadiseler anlatılar. Kus b. Sâide hutbesi, Self Zülyezen'in Hz. Muhammed'i tebşiri, Satih Kâhin'in son peygamberi haber vermesini anlatır. Birinci bölümün alt başlığı olan "Beşair-i İsrâiliyye" de Abdullah b. Selam'ın Müslüman oluşu Selâm b. Mişkem ve muhayrik hadiseleri aktarılmıştır.

Bu bölümün son başlığı "Beşair-i Nasrâniyye"de ise rahip Bahira ve Nastura, Varaka b. Nevfel, rahip Addas, Bizans İmparatoru Herakleios, Habeş Kralı Necaşi ile ilgili vakalar çerçevesinde Hz. Muhammed'in peygamberliğine beşair örnekleri sunulmuştur.

"Beşair-i Kitabiyye" adlı İkinci bölümde ise Tevrat ve İncillerdeki beşaire yer verir. Müslümanların delil olarak kullandıkları ayetlerin Tevrat ve İnciller'den silindiğini iddia eder.

Ahmet Midhat, tarih kitaplarının da Hz. İsa hakkında tutarlı bilgi içermediğini iddia eder. Zira tarih kitaplarında var olan bilgiler de İncillerden aktarılmıştır.

> "Bu gibi münazarat-ı dakika ve mühimmede tarih-i umuminin işbu menkulâtı sened ittihaz olunabilir mi? Asıl intikadât-ı tarihiye lâzımdır ki, ona girişilecek olur ise Hz. Mesih'in ne vilâdetine, ne bi'setine, ne davetine ne akıbet-i ahvâline dair incillerin verdikleri malumatın hiçbirisine Roma tarihlerinin şehadet etmedikleri görülür."[207]

[206] Ahmet Midhat Efendi, **Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye**, s. 33.
[207] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.**, s. 67.

Yazar, o dönemde Roma Devleti'nin oldukça güçlü ve medeni bir devlet olduğunu özellikle Mısır ve Filistin bölgelerinin önemli edip ve alimler barındırdığını, bu müelliflerin eserlerinin de mevcut olduğunu ekler. Bu dönemde kaleme alınmış eserlerde Roma'nın müverrihlerinin eserlerinde, İncillerde aktarılan gelişmelerin yer almadığını belirtir.[208] Bu eserler arasında sadece müverrih Joseph'in tarihinde İsa'ya atıf olduğunu, bunun dahi sonradan eklendiğinin ispat edilmiş olduğunu ifade eder.[209]

Ahmet Midhat yukarıda ifade ettiğimiz beyanlarını içeren izahına karşın Katolik dostunun ona tevdi ettiği "Tevratların, İncillerin nüsha-i asliyeleri kayboldukları halde Hazreti Muhammed (aleyhisselam) bunların muhteviyat-ı sahihasını kimlerden öğrenip de Kur'an'ına yazdı?" sualine karşın Kur'an'ın kelamı ilahi bir semavi kitap olduğunu ifade ederek izaha çalışır.[210]

Kur'an'ın Allah tarafından gönderildiğinin kesin olduğunu söyleyen yazar, Kuran'da yer alan meydan okumaya değinir: "Eğer bu Kur'an'ın münzel min-indillah olduğuna şüpheniz bulunup da onu insan kelâmı addediyor iseniz, haydi küçüğünüz büyüğünüz toplanınız, birbirinize yardım ederek onun bir sûresine bir âyetine nazire söyleyiniz. Haydi bakalım işte meydan-ı belagat işte siz"[211] yollu bir tahaddi eylediğini ifade eden yazar,buna karşın tüm ediplerin Kur'ân'a karşı aciz kaldığını savunur.[212]

Ahmet Midhat yalnız lafzen değil hükmende muciz olduğunu belirttiği Kur'an'ın kelam-ı ilahi olduğunun yalnız yârânınca değil ağyârınca da kabul olunduğunu belirtir.[213]Ayrıca Kuran'ın muciz oluşunu Arap diline vakıf olan birinin idrak etmemesi vaki değildir.

Yazar, Kuran'ın tertibinin sıhhatinin tarihi bir vakıa olduğunu savunur. Hz. Peygamber döneminde tertibinin yapılıp yazıya aktarıldığını, hafızlar tarafından da

[208] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 68.
[209] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 69.
[210] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 71-72.
[211] İsra 88/5.
[212] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 73-74.
[213] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 77-78.

ezberlenmiş olduğunu akabinde Hz. Ebubekir'den itibaren hassasiyetle toplatıldığını, diğer halifelerinde aynı hassasiyeti gösterdiğini iddia eder.[214] Kamuoyunu mutmain eden bir biçimde gerçekleştirilen bu nüshanın ileride yapılan istinsahlarda esas alındığını belirten yazar o zaman vücuda getirilen ciltlerin bazıların halen "İslâm'da mahfuz" olduğunu belirterek Kur'an'ın sıhhatinin tarihi bir gerçeklik olduğunu iddia eder. [215]

Ahmet Midhat Sâf Suresi 6. ayetinde yer alan "Meryem oğlu İsa: Ey Beni İsrâil, tahkik ben Allah tarafından size gönderilmiş bir peygamberim. Tevrat'tan benim elimde bulunanları musaddık ve benden sonra Ahmed ismiyle bir peygamber daha geleceğini mübeşşir olduğum halde, dediği zaman…" kısmı örnek olarak verir ve buna benzer ifadelerin Kur'an öncesi kutsal kitaplarda da yer aldığını ifade eder. Ahmet Midhat Kur'an'ı Kerimde kütüb-i mezkurelerin masûn kalamadıkları hususundaki yer alan bilgilerin tarafsız oryantalist çalışmalar ile de gün yüzüne çıktığını ve teyit edildiğini ifade eder.[216]

Yazar, Tevrat'ta ve İncil'de var olduğunu iddia ettiği beşair örneklerinin mevcut olduğunun İmam Kurtubi, Abdullah et-Tercüman, Fahreddin er-Râzi ve Ali Kuşçu gibi İslâm alimlerince de ifade edildiğini belirtir.[217]

Ahmet Midhat, "Tevrat el-Müsenna veyahut Sifr-i İstisnâ nâm kitabın on sekizinci babında 17 ve 18 ve 19 ve 20 ve 21 ve 22 numaralı ayetlerde lisan-ı Mûsa'dan":

> "Ve Rab bana dedi ki: Söyledikleri menkûldur onlara (yani Benî İsrâil'e) kendi karındaşları arasından senin gibi bir peygamber kaldırayım ve sözlerimi onun ağzına koyayım. Kendilerine her emredeceğim şeyleri onlara söyleye. Her kim ol peygamberin benim namım ile söyleyeceği sözleri dinlemeyecek olur ise ben ondan intikam edeceğim. Ama ol peygamber ki bittekebbür benim kendisine emretmediğim sözü benim namım ile söylemeye cür'et ede veya benden gayrı ilahlar adı ile söyleye ol peygamber katl oluna. Eğer sen ister ve gönülde Rabbin söylemediği sözü biz nice

[214] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 85.
[215] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 86.
[216] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**.,s. 33.
[217] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**.,s. 370-374.

fark edip bilelim der isen sana şu alamet olsun ki ol peygamber Rabbin ismi ile söylediği zaman söylediği şey hasıl olmayıp vuku bulmaz ise Rab ol sözü söylememiştir. Belki ol peygamber ol sözü nefsini tazim de tasvirde tasni‘ ve tasvir edip söylemiştir. Onun için ol peygamberden korkmayasın.”[218]denildiğini iddia eder.

Ayrıca “Kur’ân-ı Kerim’de ‘Eğer Muhammed bize bazı sözleri isnad etmiş olsa idi biz onu kuvve-i kahiremiz ile ahz ederek şahdamarını kat eder idik”[219] mealindeki âyet-i kerimesiyle Hak Teala Yahudilerin zanlarını gayretlerini iptal buyurmuştur diyor.

Yazarın, Tevrat’ta olduğunu iddia ettiği beşaire örnek olarak ayrıca,“Tevrat’ta el-Müsenna’nın otuz ikinci babının 21 numaralı ayetinde:

“Onlar (yani Benî İsrail) beni ilah olmayan şeylerle kıskandırdılar ve batıl mabudlarıyla beni iğzab ettiler. Ben dahi onları kavmin gayrisiyle kıskandırayım ve bir kavm-i câhil ile onları iğzâb edeyim”[220] şeklindeki ifadelerde kasdedilenin Hz. Peygamberin nübüvveti olduğunu ifade eder.

“… Zira hükm-i Tevrat’ça kavmin gayrisi olan halk, cahil olmak lazım gelip, ne Yunâniler ve ne de onlardan sonra Romalılar ümem-i cüheladan değil idiler…” “Buradaki ceheleden murad ise Arap olduğu bedihi ve alikardır ki, Araplarda ulûm ve fünûn şöyle dursun kıraat ve kitabet dahi yok idi.”[221]

Yine Tevrat el-Müsenna’nın otuz üçüncü bâbında ve iki numaralı ifadelerde:

“Allah Sina’dan geldi ve bize Seir’den işrak etti ve Fârân dağlarında aşikar oldu” şeklindeki ifadeyi de örnek olarak sunan yazar bununla kasdedilenin Hak Teala’nın Sina’da Musa’ya Seir’de İsa’ya nihayetinde ise Fârân’da Hz.

[218] Ahmet Midhat Efendi, **Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye**, s. 411-412. İlgili ifadeler için ayrıca bakınız: **Kitabı MukaddesEski ve Yeni Ahit**,İstanbul, İstanbul Matbaacılık, 1972, s.195.
[219] Hâkka, 44/69.
[220] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 422.
[221] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 423-424.

Muhammed'e zuhuru olduğunu iddia eder.[222]Ahmet Midhat'ın Tevrat'ta yer aldığını iddia ettiği son örnekte ise "İşte onu bereketlendireyim ve büyüteyim ve gayet çoğaltayım ve ona yeni beyleri tevlid ile ve onu azim ümmetin sahibi edeyim" ayetindeki beşaretin Hz. Muhammedden başka kimseye tatbikinin kâbil olamayacağını ifade eder. Hatta İmam Kurtubi'nin 'İkdü'l-Ferid'i ile mühtedi Abdüsselam Efendi'nin Risâle-i Hâdiyye'sinden bil-iktibas o azim ümmetin Hz. Muhammed olduğunun musarrah olduğunu, ancak Yahudiler tarafından sonradan çıkarıldığını ifade eder.[223]

Ahmet Midhat İncil'den beşair örneği olarak, Amâl-i Rusül'ün dördüncü bâbının 22 numaralı ifadesinde:"Musa ecdadımıza: Allahımız Rab biraderlerinizden size benim gibi bir peygamber zuhura getirecektir. Onun size söyleyeceği cümle şeyler hususunda onu dinleyesiz" denildiğini yine bu Amâl-i Rusül'ün yedinci babının 37 numaralı ayetinde ise Beni İsrâil'e hitaben: "Allahımız Rab biraderlerinizden benim gibi bir peygamber zuhur ettirecektir, diyen bu Musa'dır" denildiğini dolayısıyla hem Tevratta hem İncil'de yer alan bu ifadelerin mezkur beşairin Muhammed olduğunun ispatı olacağını savunur.[224]Aynı zamanda burada yer alan benim gibi ifadesinin Hz. İsa'ya değil Hz. Muhammed'e karşılık geldiğini zira Musa'nınher cihetle müşabehetinin Hz. İsa değil Hz. Muhammed olduğunu belirtir.

> "Eğer beni soruyor iseniz benim vasiyetlerimi hıfz ediniz. Babadan istirham edeceğim ve o size başka bir Paraklit gönderecektir ki ilel ebed sizinle kâim olacaktır. O Paraklit rûhu'l-hakîkadır ki alem onu kabule muktedir olamaz. Çünkü onu görmez ve onu asla tanımaz. Fakat siz onu tanırsınız. Zira o sizinle beraber sakin olacak ve sizin meyanenizde bulunacaktır."[225]

Ahmet Midhat, burada ifade edilen Paraklit'in Hz. Muhammed olduğunu iddiasını savunur.

[222] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 427.
[223] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 430.
[224] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 444-445.
[225] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 497-498.

2.3.4.İslâm'ın Yayılma Sürecine Dair Oryantalist Tezlere Karşı Görüşleri

Ahmet Midhat Efendi, Batılı Hristiyan dünyasının İslâm Tarihine dair gerçekçi olmayan ithamlarını kendi "kirli" geçmişlerinin yansıtılması olarak görür. Hristiyanlığın tarihinin yeteri kadar bilinmemesinin kendilerine bu imkanı verdiğini savunan yazar, müdafaa adlı eserinin büyük bölümünü Hristiyanlığın karanlık geçmişini ortaya koymak maksadıyla Hristiyanlık tarihine ayırır.[226]

Yazar, Batı Hristiyan dünyasınınİslâm hakkında yayınladıkları risalelerde, kendi dinlerinin doğuş ve yayılış tarihlerinin Müslümanlar tarafından bilinmemesinden cesaretle bu denli cüretkâr yalanlar söyleyebildiklerini iddia eder. "Bizim tarafımızdan bilinmemesinden faydalanarak o kadar aşikâr yalanlar söylemiş ki tarife sığmaz" diyen yazar tarihlerinde, kendilerini rezil eden ne kadar kusurları varsa bu kusurların hepsini İslâm'a nispet ettiklerini savunur.[227] İslâm'ın kılıçla yayıldığı iddiasının tarihi hakikatlerle muarız olduğunu ifade eden yazar dini hakikatlerin ve tarihi geçmişin bilinmesiyle Müslümanların bu ithamlar karşısında güçlü duracağını ve zihinlerini meşgul etmeyeceğini ifade eder. Ayrıca Hristiyanlık tarihinin Müslümanlar tarafından bilinmesinin onlarda İslâm'a karşı muhabbeti artıracağını ifade eder.[228]

> "Bu alçakça iftiraların yanında bir de kendi murdar tabiatlarını yüzlerine karşı vurma önceliği bizde olması gerekirken, halkımızın Hristiyanlığın gerçek yüzünü bilmemesi, bu önceliği bize vermekten öte, bu eksiklik ve mahrumiyet, aksi harekete Hristiyanları cesaretlendirmektedir. Zira onlar, bu bilgilerin bizde eksik olduğunu biliyorlar. Hem bu açıklamalara ne gerek var? Şu son birkaç seneden beri Hristiyanlar, bizimle münazara gibi dini münasebeti kendileri peyda etmedi mi? Onların, bizim kim olduğumuzu, aslımızı, neslimizi ve muradımızı bildikleri gibi

[226]Ahmet Midhat Efendi, **Müdafaa**, İstanbul, Tercüman-ı Hakikat Matbaası,1300, c.I, s. 105.
[227] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e**., s. 106.
[228] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 7-8.

bizim de onların geçmişlerini asıllarını bilmemiz şarttır. Öncelikle bunlar bilinmeli ve ilişkiler buna göre yürütmeli."[229]

İslâm'ın kılıçla yayıldığı iddiasının alçakça bir yalan olduğunu savunan yazar buna dayanak olarak İslâm tarihinin en güçlü olduğu Hz. Ömer Dönemi'niörnek gösterir ve sorar"Ömer Faruk döneminde fethettiğimiz Kudüs'ün küllerini havaya savurmaktan bizleri kim men edebilirdi?" Hz. Ömer'in Hristiyanların hak ve hürriyetlerini teminat altına aldığı ahitnamenin hala mahfuz olduğunu söyleyen yazar bunun korkuyla verilmediğinin ortada olduğunu belirtir.[230]

Bu konuya *İstibşar* adlı eserinde de yer ayıran yazar İslâm'ın kılıç ile yayılması mevzusunda ise, her iki din adına dökülen kanlar kıyaslandığında İslâm'ı yaymak adına dökülen kanın asla bir kusur veya ayıp vesilesi olamayacağını ifade eder. Her iki din için de kan dökülmüş olmasına karşın, Müslümanların uygulama ve tavırlarına bakıldığında asla Hristiyanlar gibi çirkin şekilde kan dökücü olarak nitelenemeyeceği görüşünü savunmaktadır. Bununla beraber, Hazret-i Peygamber'in hiç bir zaman İslâmiyet'in kılıçla yayılmasına izin vermediğini ve bundan yana olmadığını, zor ve şiddet kullanmayı da kesinlikle onaylamadığını belirtmektedir.[231]

İslâm'ın kılıç zoruyla yayıldığı yönündeki malumatı tenkit eden AhmetMidhat, bu hususstaki endişelerin bertaraf edilmesinin gereğini vurgulamaktadır. Bunun da, ancak İslâm Tarihi yazımındaki yanlışlıkların düzeltilip gözden geçirilmek suretiyle mümkün olabileceğinin altını çizer. Buna ilaveten, Babil, Asur, Mısır ve eski İran tarihleri gibi kaynağı kaybolmuş tarihlerin bile arkeoloji ilminden faydalanılarak tashih edildiği göz önünde bulundurulursa,İslâm tarihi yazımının çok daha rahat bir şekilde tashih edilip bir seviyeye getirilebileceğinden bahsetmektedir. Bu düzenlemeler yapıldığı takdirde, İslâmiyet'in Hristiyanlığı mahvetmesine yönelik ortaya atılan iddiaların temelsizliği anlaşılmış olacaktır. Şayet söz konusu iddiaların gerçekliği olsaydı İslâm'ın dahil olduğu yerlerde Hristiyan olan bir kişinin bile kalmaması gerekirdi. Ancak bu böyle

[229] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 108.
[230] Ahmet Midhat Efendi, **Müdafaa**, c. I, s. 107.
[231] Ahmet Midhat Efendi, **İstibşâr**, s. 34-35.

olmamış ve bütün semavi dinler İslâm beldelerinde şer'i hukuk gereğince koruma altında tutulmuştur.[232]

Hz. Muhammed'e iman eden ilk Müslümanların fedakarlıklarından bahseden yazar, bu uğurda ölümü göze alan insanların varlığının mevcut durumlarının anlaşılmasını sağlayacağını ifade eder. Bu dönemde güçsüz olan kendini korumaktan dahi aciz olan bir topluluğun canı pahasına Hz. Peygambere iman ettiğini vurgular. Bütün bunların bu dinin kılıç kuvvetiyle yayılmadığının açık delilleri olduğunu savunur.[233]

İslâm alimlerinin Hristiyanların kitaplarını tahrif ettikleri iddiasının nezaket içerdiğini ifade eden Ahmet Midhat'a göre Hristiyanların hala kendi kitaplarının tahrif olduğuna dair İslâm âlimlerinin ortaya koydukları iddiayı reddetmeye çalışmaları şaşırtıcıdır. Zira asıl söylenmesi gereken Hristiyanların kitaplarının olmadığı, mevcut kitaplarının hepsinin sonradan devşirilmiş olduğu ve hepsinin bir diğerini tekzip ettiğidir.[234]

Mezhebi ayrılıkların Hristiyanlığın başlangıç döneminde ortaya çıktığına değinen yazar bu dönemdeki ihtilafların ilerleyen yıllarda büyük ayrılıklara sebebiyet verdiğini iddia eder. Bunun esas nedeninin ise Hz. İsa'nın hiç bir sözünün kaydedilmemesi olduğunu belirten yazar Hz. İsa'nın geride Hz. Muhammed gibi ümmetine bir kitap bırakmadığını savunur.[235]Hristiyanlığın senedat-ı esasiyesi olan kaynakların temel umdeleri ve kaynaklarınşunun bunun tarafından kaleme alınmış eserler olduklarını belirten yazar dolayısıyla bu eserlerin mantık ve hikmetten yoksun metafizik aleme ait evhamlar barındıran eserler olarak oluştuğunu belirtir.[236] Bu tahribat nedeniyle ortaya çıkan ihtilaflar neticesinde oluk oluk kanlar akıtıldığını belirten yazar bu durumun yaşanmasının başlangıcı olarak Konstantin Dönemi'ne işaret eder.

[232] Ahmet Midhat Efendi, **İstibşâr**, s. 39-40.
[233] Ahmet Midhat Efendi, **Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye**, s. 643-644.
[234] Ahmet Midhat Efendi, **Müdafaa**, c. I, s .212.
[235] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 304.
[236] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**.,s. 304-305.

Hristiyanların ilk dönemlerde mağdur oldukları yönündeki anlatıların gerçeği yansıtmadığına değinen yazar, bu dönemde yaşananların büyük kısmının onlar tarafından çıkarılan bozgunculuk neticesinde olduğuna örneklerle yer verir. Kilise tarihçilerinin, ilk üç asır içerisinde Hristiyanlığı bu kadar mazlum ve mağdur göstermelerinin sebebi, "Bu öyle bir dindir ki kılıç kuvvetiyle değil; ilâhî mucizeler ve sözün gücüyle ikame edilmiştir." iddiasını geçerli kılmaya matuftur.[237] diyen yazara göre Hristiyanlık kılıca sarılmadığı müddetçe güçlenme ve yayılma fırsatı bulamamıştır. Ahmet Midhat,Hristiyanlığın güçlenmesini sağlayan kişininimparator Konstantin[238] olduğunu belirtir, onun zalimliğinden ve bu dini yaymadaki gayretine değinir. [239] Konstantin'in kılıcının hala kınına girmediğini ve hala bu kılıçlardan mazlum kanları akmakta iken Batılı Hristiyan dünyanın barışçıl bir imaj çizmeye çalıştığını görüşünü savunur. [240]

Hristiyanlığın yayılışındaki bu kanlı geçmiş bilinmeden bazı hakikatlerin aydınlığa kavuşamayacağını belirten yazar,bu sebeple Konstantin Dönemi'nin tamamına geniş yer ayırır.Kilise tarihçileri tarafından gerçeklerin çarpıtıldığını belirtir veKonstantin sayesinde güç kazanan Hristiyanlığın bu yönünün gizlendiğini; aksine Konstantin'in Hristiyanlık sayesinde güç kazandığı iddiasının yayıldığını söyler.[241]

Ahmet Midhat ilgili bölümleri kaleme alırken Konstantin'in biyografisini yazan tarihçi Eusebius'tan da alıntı yapar. Tarihçi Kaneto ve Voltaire'den de alıntılar yapan yazar, konuyu söz konusu kaynaklardan karşılaştırmalı olarak okuyucuya sunar. Konstantin dönemi Hristiyanlığın ruhaniyetten cismaniyete dönüştüğünü belirten yazar, Hz.İsa'nın ulûhiyeti, kiliselerde yapılan ibadetler, Roma papalığınındiğer kiliselere üstünlüğü, papanın diğer insanlarda bulunan kusurlardan münezzeh olması gibi konuların çıkış noktasının bu dönem olduğuna dikkati çeker. Bu konular, Hristiyanlığı aslından ayıran, insanı ve evhamlarıtanrılaştırarak âdeta

[237] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**.,s. 278-279.
[238] Doğu Roma İmparatorluğunun kurucusu olarak kabul edilir. Döneminde Hristiyanlara serbestlik tanınmış ve imparatorluğun pagan inanç sistemini Hristiyanlık dinine döndürmüştür. Bu sebeple kilise tarafından azizlik mertebesine eriştirilmiştir.
[239] Ahmet Midhat Efendi, **Müdafaa**, c.I, s. 269.
[240] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e**.,s. 272.
[241] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 291.

onlara putperest bir form kazandıran ve dinin özü haline getiren sorunların toplamıdır."[242]

Papaların hırs ve dünyevi tutkularına Konstantin'in imkan vermesiyle birbirlerini boğazlama derecesine vardıklarına değinen yazar, Konstantin'in yakalandığı hastalıktan kurtulmasına vesile olduğuna inandığı Papa Sylvester'e ve O'ndan sonraki papalara Roma, İtalya ve Batı'daki bazı eyaletleri bağışladığını belirtir.[243] Konstantin'in bağışlarının bununla da sınırlı olmadığını söyleyen yazar, yüksekliği 1.60 cm olan ve altından imal edilmiş haç ve gümüşten imal edilen tuğralar yanında sermaye, ev ve araziler bağışladığını belirtir. O tarihte bir imparatorluk servetine eş değer olan bu birikimi elde eden kilisenin Hristiyanlığı dünyevileştirdiğini[244] bu bağışların hangi mezhebe ait olacağı tartışmalarının ise aralarındaki mevcut tartışmaları fiili bir savaşa dönüştürdüğünü ifade eder.[245] Bu sebeple Katoliklik adıyla ortaya çıkan Roma papalarının kendi kurdukları mezhebin diğerlerine üstünlüğünü ortaya koymaya çabalamışlardır. Bu süreçte Katolik kilisesi papaları kendi üstünlüklerini ispat için sayısız yalan uydurmuş ve zulüm uygulamışlardır. [246]

Bu mücadelelere örnek olarak aktardığı Papaz İznikli Eusebius'un vefatıyla, boşalan İstanbul patrikliğinin serveti için bu kilisenin temsilcisi ve katoliklerin temsilcisi arasında çıkan münakaşada üç bin kişi kılıçla katledilmiş ve ezilerek yaşamını yitirmiştir.[247] Yaşanan bu mücadeleleri geniş bir şekilde anlatan yazar bu olayların Hristiyanlığın masum yüzünü kana bulayan inkar edilemeyecek tarihi hakikatler olduğunu, bunları anlatmaktaki maksadının ise bu gerçeklere rağmen Hristiyanlığın söz gücü ile İslâm'ın ise kılıçla ile yayıldığı iddialarının asılsızlığını

[242] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** s. 302-303.
[243] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,**s. 306.
[244] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,**s. 307.
[245] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,**s. 310.
[246] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,**s. 311.
[247] Ahmet Midhat Efendi, **Müdafaa**, c. I, s. 312.

ortaya koymaktır.[248] Eserin devamında Katolikliğin nasıl güçlendiğine yer veren yazar, bu süreçte uygulanan zalimlikleri ve engizisyonun kuruluşunu anlatır.[249]

Şiddeti bir yöntem olarak benimseyen Katolik Kilisesi'nin kendileri gibi inanmayanlara sayısız işkenceler yapmıştır. Bu barbarlığın Hristiyanlıkça onaylanmış olduğu halde bütün bunları İslâm aleyhine yakıştırma yoluyla ortaya atmalarının büyük bir haksızlık ve insafsızlıktır.[250] Papalık makamının ordusunun mevcudiyetinden bahseden yazar, dünyevi hiçbir sevdası olmadığını iddia eden Papalık makamının ordusunun olmasının manidar olduğunu ifade eder. İslâm'ın da ordusunun mevcudiyetine ve cihadın farziyetine dikkat çeken yazar,Hristiyanlığın papalık makamının cellatlara hapishanelere ve ordulara sahipken dünyevilik iddialarının olmadığını ve uhrevi bir din olduklarını iddia etmelerinin tahammül edilemez olduğu kanısındadır. [251]

Ahmet Midhat, bu açıklamalardan sonra konuyu tekrar İslâm'a yönelik iddialara getirir. İslâm'ın en güzel çağında Hz. Ömer'in Kudüs'ü aldığı zaman elinde imkan olduğu hâlde Hristiyanları imha etmediğine değinir ve İslâm'ın, Ehl-i Kitaba (velevki asıllarından bütün bütün çıkmış olsunlar) bir gün dahi fanatik bir yaklaşım takınmadığını ve Hristiyanların kökünü kazımayı düşünmediğini sadece siyasi otoritelerinin (şeriatın) kabulünü sağlamakla yetindiklerinin tarihen sabit olduğunu beyan eder. [252]

Yazara göre Hz. Ömer'in emannamesi hiçbir şeyle kıyas edilmez niteliktedir. Zira kiliselerin gelir ve giderlerine varıncaya kadar tüm varlıkları teminat altına alınmıştır. [253] Üstelik bu emanname haleflerince korunmuş ve tatbik edilmiştir. Bütün bu tarihi hakikatlere karşın Hristiyanların Kudüs'ü bahane ederek Haçlı seferleri çılgınlığına giriştiğini anlatan yazar,Haçlı seferleri için asılsız gerekçeler ürettiklerini savunur.

[248] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,**s. 314.
[249] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** s. 314.
[250] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,**s. 325-326.
[251] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,**s. 389.390.
[252] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,**s. 453.
[253] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,**s. 454.

2.3.5. Ahmet Midhat'ın Oksidentalist Kimliği

Ahmet Midhat'ın en önemli misyonlarından biri Batı'nın Osmanlı toplumuna tanıtılmasıdır. Kendisini kültür elçisi olarak gören yazar, bu tanıtımı yaparken Osmanlı'nın kendi iç dinamiklerinin göz ardı edilmemesi adına sürekli mukayeselerle okuyucunun zihnini diri kılmayı amaçlar.Yazara göre Avrupa'nın tüm yönleriyle doğru bilinmesi gerekir. "Gerek ahvâl-i hasenesi gerek ahvâl-i seyyiesi!" diye açıklayan yazar: "Hüsniyyâtını öğrenmeliyiz ki ahz ve taklit edebilelim. Kubhiyyatını öğrenmeliyiz ki ret ve tevakki mümkün olsun."[254] Bu ifadesi onun Batıyı tanıtma noktasındaki çabasının maksadını da izah eder. Zira o bir yandan Batının tanıtımını yaparken bir yandan da tenkidini gerek açık gerek örtük biçimde yapmayı ihmal etmemiştir. Ahmet Midhat'ın tecrübe ettiği, tanık olduğu bir çok hususu yazıya aktarma isteği bu eserde de öne çıkan bi unsurdur. Yaşadığı birçok olayı detaylarıyla aktarması o dönemin kültür ve günlük yaşamı adına ışık tutacak bir içeriğe sahiptir.

Stokholm'de düzenlenen Oryantalistler Kongresi'nde, Osmanlı'yı temsil eden Ahmet Midhat, buradaki ve daha sonra katıldığı Paris'teki 'Dünya Sergisi' ve diğer Avrupa başkentlerini kapsayan seyahatlerinin izlenimlerini*Avrupa'da Bir Cevelan* isimli eserinde okuyucuyla paylaşır. Yazar, bu eserinde,kendisinden 'müstağrip' olarak söz eder. Bilindiği kadarıyla böyle bir unvanı tercih eden ilk Osmanlı münevveridir.

Oksidentalizm'in ortaya çıkışını sağlayan unsurların oryantalizmden farkını göz önüne almak ikisi arasındaki söylem farklarının anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Avrupa'nın egemen olma kaygısıyla ürettiği oryantalist söylem oksidentalizm için söz konusu değildir. Oksidentalizm, oryantalizm gibi zamanla "epistemolojik hakimiyet" sürecinden farklı olarak sömürgeci oryantalist bakışa muhalif bir duruş

[254] Ahmet Midhat Efendi, **Mesaili Muğlaka**, Haz. Ali Şükrü Çoruk-M. Fatih Andı- Kazım Yetiş, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003, s. 6.

ve tepki olarak ortaya çıkmıştır.[255] Oryantalizmde hâkim olan üstünlükçü yaklaşım, oksidentalizmde savunmacı bir konumdadır.

Birçok sıfatı haiz olan Ahmet Midhat'ın kariyerinde yeni bir sayfanın açılmasını sağlayan bu seyahat aynı zamanda onunseyahatname tarzında da bir eser kaleme almasınada imkân verir. Nitekim söz konusu yıllarda Batıyı tanıma yolu seyahatnameler ve bu minvalde kaleme alınan eserlerdir. Tanzimatla birlikte yaygınlık kazanan bu seyahatname yazım geleneği Avrupa kültürünün tanıtılması gayesiyle kaleme alınan eserlerdir.

Avrupa kentleri, kurumlarının mevcut yapısı, ekonomik sistemleri ve günlük yaşamına dair birçok detayın yer aldığı bu eser, yazarın seyahati esnasındakigözlemlerini içermektedir. Eserde yazarın gözlemci sıfatını korumaya çalışan nesnel tavrı dikkat çekicidir. Bu tutumu onu oryantalistlerin Doğu'ya olan genel yaklaşımlarından ayırmaktadır. Ahmet Midhat'ın meraklı ve gözlemci kişiliği ve öğrendiklerini detaylarıyla okuyucuya aktarma isteği burada da dikkati çekmektedir. Gördüklerini tüm detaylarıyla aktardığı bu eserde Avrupa'nın sahip olduğu ilim, teknik, eğitim anlayışı, ahlâk anlayışı, mimari sokak düzeni gibi birçok unsuru gözlemleri çerçevesinde okuyucuya aktarır.

Yazar içinde bulunduğu toplumun Batı algısının sıhhatli bir biçim içermediğini görüşündedir. Batı karşısında nasıl bir tavır alınması gerektiği konusunda kararsız olunduğunu, Avrupa'ya karşı ölçüsüz beğeni ve yerginin zararlı olacağını ifade eder.

> "Bizim için henüz Avrupa'yı beğenmek mi beğenmemek mi lazım olduğu bile tayin ve hükm olunmamıştır. Gah Avrupa'yı kendimize numune-i terakki addederek balaya çıkartırız. Gah kendimizi dev aynasında görerek Avrupa'yı ehemmiyete bile şayan bulmayız. Bu ifrat ve tefritin her iki ciheti de ziyanlıdır. Asıl

[255] Murak Ak**, Ahmet Midhat Efendi'nin Batı'yı Tanıma Çabasına Bir Bakış**, Marife, sayı:3, 2007, s. 253-254.

maharet bu bapta Osmanlıların ittiba etmeleri lazım gelen tarik-i evsat ve savabı bulmaktır."[256]diyerek kendi misyonuna da dikkati çeker.

Diğer taraftan Ahmet Midhat'ın temsil ettiği Osmanlı Devleti'nin mevcut durumu Avrupa'ya bakış açısını belirleyen bir diğer unsurdur. Avrupa'nın doğru bilinmesi hassasiyetini gözeten yazar, bu eserde aktardığı bilgilerin oluşturacağı kanaatin de bilincindedir. Zira o dönemde Osmanlı toplumunun Avrupa hakkındaki malumatı fihrist derecesinde bile değildir.[257]

Ancak yine de bütün bunlardan bağımsız olarak yazarın şahsına münhasır güçlü tetkikçi yaklaşımı ve sürekli mukayese bilinci burada da devrededir. Bu eserdeAhmet Midhatın seyahat boyunca sergilediği vakur tavrı kalemine de yansımıştır. Carter V. Findley onun oksidentalist görüşlerinin "incelikli ve içgörülü" olduğunu ifade eder.[258]

> "Benim için bu seyahat bir tetebbu'-i azîm olduğundan zihnimi hiçbir gayret-i husûsiyeye hiçbir nev-i taassuba mahkum etmemek ve güya bu küre-i arz ahalisinden başka bir adam imişim de ahvâl-i arzı tetebbu'a gelmişim gibi davranmağa cebr-i nefs eylerim. İşte bu tavr-ı bî-tarafaneyle Avrupa'da gerek iyi ve gerek fena her ne hâl görmekteysem pişgâh-ı muvazene ve mukayeseye alırım."[259]

Eserinde bu tarafsızlığa riayet ettiği gözlenmekte olan yazar, çeşitli hususlarda Avrupa'ya olan hayranlığını gizleyemez. Avrupa şehirleri arasında seyahat ve konaklamaimkânlarının kolaylığını uzun uzun över. Ayrıca şehirlerin yapıları, düzeni ve sahip oldukları unsurlar: müze, hastane, okul gibi kurumların düzeninden etkilenir. Planlı bir şekilde kurulmuş olan şehirlerin düzeninden, mimari ve teknik düzeylerinden etkilendiğini ancak bu şehirlerin halka sunduğu refahı göz önüne alınca İstanbulluların daha şanslı olduklarını ifade eder. Buna dayanak olarak İstanbul'da kirada yaşayan insanların yaklaşık yüzde ona tekabül ettiğini buna karşın Paris'teancak sekiz yüz kişiden birinin ev sahibi olduğunu söyler.

---

[256] Ahmet Midhat Efendi, **Avrupada Bir Cevelan**, s.1004.
[257] Murak Ak, **a.g.m**., s. 254.
[258] Carter V. Findley, **Ahmet Midhat Efendi Avrupa'da**, Çev. Ayşe Anadol,İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.7.
[259] Ahmet Midhat Efendi, **Avrupa'da Bir Cevelan**, s. 656.

Yazarın gözlemlerinin yoğunlaştığı alanlar Avrupa'nın yakaladığı teknik ilerlemenin boyutudur. "Avrupaca beni gerçekten meftun ve mütehayyir eyleyen şey terakkiyat-ı maddiyyeden ibaret olup bunun asıl hayran olmaya şâyân olan ciheti makinelerden ibarettir." [260] diyen Ahmet Midhat, hayranlığını gizleyemediği bu makinalar hakkında yer yer tafsilatlı bilgiler vermeyi de ihmal etmez. Eserinde asansörü tanıtırken kullandığı dil dikkat çekicidir.

> "… Asansör denilen şey bir suud makinasıdır. Birkaç katlı binalarda merdivenden çıkmak zahmetini ber-taraf ederek kolayca çıkmak için icat olunmuş bir alet-i nâfiadır. Mekanizmasının esasını karilerime tefhim için derim ki, bir kuyu farzedilsin. (…) birisi iner, diğeri çıkar ikizli kovanın birisi kuyunun dibine indirildiği zaman dibindeki adamın bu kovaya binerek kendisini yukarı kadar çektirip çıkarması pişgâh-ı tahayyüle getirilsin."[261]

Osmanlı Devletini temsilen katıldığı kongrede vezaret rütbesinin bir kıdem altında olan "bâlâ" rütbesine sahip olması ona bu seyahatte geniş olanaklar sağlamıştır. 71 gün süren bu yolculuğunda İstanbul'dan gemi yoluyla Marsilya'ya ardından trenle Kopenhag'a ve son olarak Stockholm'e gider. Kongrenin ardından Berlin, Paris ve Viyana ziyaretlerini gerçekleştirir.

Bu seyahat ileuzun yıllar ilgilendiği okumalar yapıp fikir sahibi olduğu Avrupa'yı tüm yönleriyle tanıma imkanı bulur. AvrupalınınİslâmveMüslümanlar hakkındaki önyargılarını ve buna zemin hazırlayan Avrupa düşüncesini de tetkik eder. Bu ziyaret tecrübesinden edindiği kanaat, Avrupalıların ve oryantalistlerin aslında İslâm dini ve Müslümanlar hakkında sathi, taraflı ve bazen de art niyetli bir bakış açısına sahip olduklarıdır. Avrupalıların İslâm hakkındaki cahilliği Ahmet Midhat'ı oldukça şaşırtır.Yazar, kongre boyunca İslâm'la ilgili yanlış bilinenleri açıklamaya gayret eder. Ancak kongrede bu durumun aksi olan istisnalarla da karşılaşır.

Ahmet Midhat burada "muhibbi İslâm" olarak tanımladığı delegelerle de tanışır. Kendisini şaşırtan delegelerden biri Rus profesör Goldwald'dır. Yazarın

[260] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 657.
[261] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 557.

aktardığına göre Goldwald 80 yaşında Almanca, Rusça, Fransızca Arapça, Farsça ve Türkçeyi ile biliyor ve Kazan'da yaşıyor. Goldwald Ahmat Midhat'a hitaben :

> "…siz ictimada bulununuz. Milletinizin şan-ı faziletini profesörlere gösteriniz. Zaten anladınız ya içlerinde ilm-i amîk sahibi adamlar pek azdır. Diğerleri pek sathi ulemadan olup en âmilleri bile yine fazl u irfan sahibi bir şarklıdan tashih-i malumat ihtiyacından vareste değildirler." diyerek Midhat Efendi'nin sırtını sıvazlar.[262]

> "….çalışınız oğlum! Gençsiniz. Biz artık eyyam-ı hizmetisonuna isal eyledik. Siz çalışmalısınız. Hikemiyât-ı hakikiye-i İslâmiye'yi Avrupa'ya göstermelisiniz. Din-i Ahmedî bugünkü müterakki Avrupa'yı da bahtiyar edecek ahlak-ı melekâneyimevrustur…[263]

> "…Çalışınız. Bu çalışkan Avrupa'yı siz Şarklılar, Müslümanlar irşad eyleyeceksiniz."[264]diyenRus Profesörün bu ifadeleri Ahmet Midhat'ı duygulandırır.

Ahmet Midhat'ı etkileyen böylesi delegeler olsa da ırkçı söylemlere sahip delegeler de yok değildir. Stochholm'de bulundukları sürede Müslüman delegelerin kıyafetlerinden dolayı farklı muamele edildiği de yazarın dikkatinden kaçmayan hususlardandır.[265]

> "Bundan da kat-i nazar kongreyi teşkil eyleyen ulema bizimle konuştukları zaman adeta mütemeddin bir halk ile adeta kendi cinslerinden adamlar ile konuşuyorlarmışcasına tavr-ı itilâf ile görüşüp konuştukları halde aramızda şeyhler ve yahut Cezayirliler bulundukları zaman güya bir başka neviden mahlûklar pişgâhında bulunuyorlar imiş gibi hemen tavırlarını değiştiriveriyorlar idi."[266]

Ahmet Midhat, Kongre sürecinde tanıştığı Rus delege olan Madam Gülnar[267] ile Batılılaşma ekseninde sohbetler gerçekleştirir ve Rus Batılılaşması ile Osmanlı

[262] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 194.
[263] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 194.
[264] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** s. 195.
[265] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** s. 227.
[266] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** s. 228.
[267] Gerçek ismi Madam Olga de Lebedef olan Rus delege Ahmet Midhat'tan gerçek adının kullanılmamasını ister. Yazar onun bu talebini yerine getirir ve ilgili anlatılarında madam Gülnar olarak yer verir. Kazan bölgesinden olan madam, iyi derecede Türkçe bilmesiyle ve Türk kültürüne vukufiyeti sebebiyle yazarın dikkatini çeker. Ahmet Midhat'tan çeşitli Rus eserlerini Osmanlıcaya

Batılılaşmasını karşılaştırır. Rusların da Batılılaşma sürecinde mesafe kat ettiklerini ancak milli kimliklerini koruduklarını ifade eden yazar, bu durumu Osmanlı toplumu için emsal gösterir. Madam Gülnar ile sohbetlerinin başat unsurları Müslüman kadının kimliği ve tesettür meselesidir.

Ahmet Midhat'ın kongre boyunca sergilediği ılımlı yaklaşım Paris sergisinde yer alan Kahire sokağı için geçerli olmamıştır. Eski Kahire'nin canlandırıldığı bu sokak Mısır'dan getirilen özgün süslemelerle oluşturulmuş ve turistlerin eşeklere binip gezdirildiği, kahvehanelerde dansözlerin oynatıldığı bir tarzda hazırlanmıştır. Avrupalının ötekileştirici tavrının sergilendiği bir proje olan bu sergide Avrupa dışındaki bölgelerin ilkelliğine dikkati çekildiği anlaşılmaktadır. Fransız sömürgesi olan bu bölgelerin resmediliş şekli oryantalizmin misyonunun da önemli bir yansıması niteliğindedir.

Ahmet MidhatMüslüman kadınının erotizmi çağrıştıran bir nesne olarak sergide sunulmasına tepki gösterir. Yazar,Paris sergisinde yer alan kadın dansözlerin hallerine içerler. Doğulu kadının sunumunun gerçeği yansıtmadığını iddia eden yazar,sergide oynatılan dansözlere karşı tepkisini şu ifadelerle aktarır:

> Bu karıların hemen kâffesi kendilerine birer Müslüman ismi takınmışlar ise de hiç birisinin İslâm'dan olmadığı mertebe-i tahakkuktadır. En çoğu Tunus ve Mısır'ın Yahudi karılarından ve birazı Mısır'ın Kıptiyelerindendir. Bu karıların türlü evzâ've harekâtla vücûdlarını bi't- tahrik raks etmeleri bizim buralarca dahi müstahsenâttan addolunacak şeyler olmayıp hatta Tunus'ta ve Mısır'da bile raksın bu türlüsünü görmek bunlara mahsus olan bazı hücra yerlere gitmeye vâbeste olduğu ve bu temâşânın bir nevi sefahat sayıldığı malumdur.[268]

çevirme konusunda yardım talep eden Madam Gülnar'ın seyahat sonrası da Ahmet Midhat'la görüşmeye devam ettiği anlaşılır. Ahmet Midhat Efendi, **Avrupada Bir Cevelan**, s.173.

[268] Ahmet Midhat Efendi, **Avrupada Bir Cevelan**, s. 526.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AYDINLANMA SONRASI DİN VE BİLİM TARTIŞMALARI

Joseph Ernest Renan'ın 1883 yılında Sorbonne'da İslâm ve Bilim başlığı altında verdiğikonferansta dile getirdiği"İslâm manii terakkidir" iddiası ilebir asır sürecek tartışmanın da fitilini yakmış oldu. Yüzyıla damga vuran bu tartışmagerek dile getirildiği Batı toplumu içerisinde gerekse bu ithamın muhatabı olan İslâm müntesibi olan toplumlarda büyük yankı uyandırdı. Bu ağır ithamın çevresinde oluşan tartışmalar bir taraftan din-bilim münasebetinin yeniden tanımlanmasına yol açarken öte yandan din bilim hakkındaki kanaatlerin de köklü bir değişim geçirmesine sebep olmuştur.[269]

Din ve bilim karşıtlığının tarihi bir geçmişi olmakla birlikte bu geçmiş özeldeHristiyanlık ve bilim temelinde şekillenmiştir. İnsanoğlunun merak ve bilme isteği tıpkı din gibi doğasında yer alan bir unsurdur. Bu iki alanı karşı karşıya getirenunsur dinin öğretisinden ziyade dini kurumların siyasi kaygılarla uyguladığı yaptırımlar çerçevesindeolmuştur. Din ve bilim kavramlarının karşıt zeminlerde yer almasını sağlayan unsur tarihte Katolik Kilisesi'nin bilime karşı tavrından ileri gelmektedir. Kilise uzun yıllar içinde elde ettiği siyasi nüfuzunu kaybetme endişesiyle kendisinin söylemine aykırı felsefe ve doğa biliminin karşısında durmuştur.

Orta Çağ Avrupa'sındaKatolik Kilisesi'nin elinde bulundurduğu siyasi ve maddi güç bunu elde tutabilmek adına bilimle muhalif olmasına yol açmıştır. Bilime karşı savaş açan kilisenin otoritesi reform ve RönesansDönemleri'nde sarsılmaya başlamıştır. Ancak Avrupa'da Aydınlanma'nın mücadelesi temelde dinin

[269] Dücane Cündioğlu, "XIX. Yüzyılın Sonlarından İtibaren "İslâm Mâni-i Terakkidir" Tartışmaları", **Düşünen Siyaset**, sy.19, s. 42.

kendisiyledeğil siyasi yönüyle gerçekleşmiştir.[270] Aydınlanma dönemi filozofları dinin kendisine değil Kilisenin ve fonksiyonunun yeniden inşasına yönelik çaba harcamışlardır.

Rönesans ve reformla başlayan süreç, Batı felsefesi ve biliminin zihniyetinin şekillendiği dönemin başlangıcıdır. Bu teşekkül ve gelişmenin seyrindeMüslümanların katkısı Yunan kültürünün tanıtıcılığı yönüyle olmuştur.[271] Reform hareketleriyle başlayan rasyonalist temayülden Hristiyanlık dini de nasibini almış ve rasyonalist bir temelde yeniden düzenlenmiştir. Aydınlanma ile birlikte ise aklın hakim kılınması sağlanmıştır. Hristiyanlığa karşı aklın üstünlüğünün hâkim kılındığı bu süreci doğru okumak bu çatışmanın anlaşılması açısından elzemdir. Bilginin üretilmesinde insan faktörü ve insanın içinde yer aldığı kültürün tesiri kaçınılmazdır. İslâm bilimi veya Batı bilimi gibi adlandırmalar bilimin, içerisinden neşet ettiği kültüre vurgu yapılır. Nitekim Batı bilimi Batı medeniyetinin bünyesinde gerçekleşmiştir.[272]

XVII. yüzyılda Descartes tarafından yapılan madde ve ruh ayrıştırması (dualisme) yeni bir felsefi geleneğin temelini atmış oldu.[273] Dini düşüncenin bilimsel alandan ayrışmasına yol açan bu adım giderek onun öteki dünyayla sınırlı tutulmasına yol açmıştır. Bilgiyi matematik ve deneyle temellendiren bu anlayış ispattan mahrum olan dini, basit bir inanç mesabesinde görmüştür. Dine itibar kaybettiren bu rasyonalist düşünce Kant tarafından geliştirilerek temellendirilmiştir. Bilimsel gelişmeler paralelinde, felsefi söylemlerle dinin alanı giderek daraltılmıştır.XIX. yüzyılda bilim, gücünün zirvesine ulaşmakla birlikte din hakkında daha ağır bir dil geliştirmiştir. Din artık kişinin his dünyasında var olan basit inanç olarak kabul edilecektir. Hakikatin ölçüsünün deneysel yöntem kabul edilmesi dini

[270] Teryy Eagleton, **Tanrı'nın Ölümü ve Kültür**, Çev. Selin Dingiloğlu, İstanbul, Yordam Kitap, s. 29.
[271] Ahmet Tabakoğlu, "Zihniyet ve Bilgi", **Bilgi, Bilim ve İslâm**, yay. haz. Ahmet Tabakoğlu, Sadık Çelenk, İstanbul İslâmi İlimler Vakfı,1992, c.2, s. 2.
[272] İlhan Kutluer, "İslâm ve Bilim Tartışmalarında Temel Yaklaşımlar", **Bilgi, Bilim ve İslâm**, Yay. Haz. Ahmet Tabakoğlu, Sadık Çelenk, İstanbul İslâmi İlimler Vakfı,1992, c.2, s. 28,
[273] Adnan Adıvar, **Tarih Boyunca İlim ve Din**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012, s. 172.

ispatlanamayan bir olgu olarak ele alınmasına yol açar. Bu da onu vicdanlara hapsedenveya öteki dünyayı ilgilendiren bir konuma sokar.[274]

Modern Batı'nın terakkisini oluşturan bu unsurlar XIX. yüzyıl itibariyle İslâm-Osmanlı medeniyetiyle karşı karşıya gelecek ve Batı'da etkili olanpozitivizm Osmanlı zihniyetini de tesiri altına alacaktır. Bu yüzyılda modernliğin bilimle birlikte anılması, dinin geri kalmışlıkla birlikte zikredilmesine yol açmıştır. Uzun süre devam eden bu çatışmada bilimin galip gelmesi,din üzerinde söz söyleme hakkını elde etmesiyle sonuçlanır.

Aydınlanmanın öncülüğünde sürdürülen ilerlemelerle elde edilen askeri ve siyasi güç, pozitivizmle birlikte dinin saf dışı bırakılması, nihayet İslâm'ın hedef alınmasıyla sonuçlanacaktır. Batıdaki birçok aydınlanmacı filozofun Hristiyanlığa karşın din olarak İslâm'ı hedef alması manidardır. Kilise baskısı sebebiyle uzun yıllar kiliseye ve onun siyasi gücüne yönelik yapılmak istenen eleştiriler zaman zaman İslâm dini ve Hz. Muhammed üzerinden dillendirilmiştir. Bu söylemin kilisenin tahakkümünün kırılması sonrasında da devam ettirildiği görülür.

Bu ithamların dile getirildiği Batı dünyası Doğu toplumlarını sömürgeleştirmek suretiyle kendi varlığını güçlendirirken geri kalmışlıklarının sebebi olarak da onlara dinlerini gerekçe göstermiştir. Batının bu ilerlemesini kapitalizm ve sömürge yoluyla elde etmesine rağmeneriştiği ihtişamı bilim zenginliği ve terakki olarak sunması büyük bir aldatmacadır. Amerika kıtasında yerlilerin maruz kaldığı toplu katliamların ve bölge halkının köle olarak Avrupa'ya taşınması göz ardı edilerek erişilen güç ve ihtişamdan söz edilmesi güçlü bir manipülasyondur.

Renan'ın ağır ithamlarının odak noktası hakiki bir müminin kafasının dar bir çemberle kaplı olduğu ve bu çember yüzünden o kafanın bilime mutlak surette kapalı olduğudur. Bu sebeple bir Müslümanınbirşey öğrenmek ve yeni bir fikre açılmak kabiliyetinden mahrum bulunduğunu ifade eder. İslâm medeniyeti içerisinde felsefenin oluşmadığını aksine İslâm'a rağmen geliştiğini söyleyen Renan'ın Arap

[274] Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve "Reddiyeler" Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", **Divan**, 1996, sayı 2, s.3.

olarak kabul ettiği tek filozofKindîdir.[275]Renan, Türk milletinin ise İslâm üzerinde kurduğu hegemonya sonucunda felsefe ve bilimden yoksunluğunu her tarafa yaydığını iddia eder.

Renan'a göre Müslümanlar bilim ve felsefeyi Batıdan almışlar ve bir süre muhafaza ettikten sonra gerçek sahiplerine geri vermişlerdir. Dahası İslâm'ın başlangıcında oluşan bilim ve felsefenin İslâm sayesinde değil ona rağmen oluştuğunu savunur.[276]İran'ı istisna tutan Renan'ın gerekçesi onların Sami ırkından ayrılmalarıve İslâm müntesibi olmamalarıdır. Ve yine Arap dünyasının tek filozofu olarak kabul ettiği kişinin Kindi oluşu da onun İslâmlığa mensup olmayışı itibariyledir.[277] İslâmlık akidesinin tahakkümünün insanlığa vurulan zincirlerin en ağırı olduğunu ifade eden Renan, insanlık zekâsı için İslâmlığın yalnızca zararının olduğunu savunur.

Batının yakaladığı gücün imkânıyla dillendirilen bu iddia ve ithamlar onlara dinlerini terk etmeleri suretiyle Batıyla aralarındaki bu farkın kapanacağı inancı aşılamayı amaçlar. Doğunun geri kalmışlığının son bulması, ancak dinlerinden vazgeçmeleriyle mümkün olacaktır görüşü, batıda her fırsatta dile getirilir olmuştur. İslâm'ın terakkiye mani olduğu fikri kısmen de olsa İslâm toplumlarında da karşılık bulmuştur. Geri kalmışlığın dine fatura edilmesi bu tartışmaların din ile birlikte yürütülmesine yol açmıştır. Batının terakkisinin dayandığı sömürü politikaları ve Katolik kilisesine karşı verilen mücadelenin mahiyeti göz ardı edilerek gelinen noktayı sekülerizmin başarısı olarak sunması ve hedefine İslâm'ı alması İslâm ülkelerinde mukavemet gösterilmesine yol açmıştır.

Geri kalınmışlığı İslâmdinine fatura eden bu tarizlere yönelik Müslümanlar tarafından cevap ve reddiyeler kaleme alınmıştır. Namık Kemal de Renan'ın bu ithamlarına karşın kaleme aldığı reddiyede bu tutumu yıllarca kilisenin sebep olduğu kötülükler zaviyesinden dine mal edilmesine bağlar. Namık Kemal Renan Müdafaasında,Renan'ın Engizisyonun kötülüklerini tenkis ede ede, her fenalığı dine

[275] Abdurrahman Küçük, **a.g.e**., s. 77.
[276] Abdurrahman Küçük, **a.g.e**., s. 80.
[277] Abdurrahman Küçük, **a.g.e**., s. 77.

bağlayan ve her dini aynı meziyette vehmeden bir münkir olduğunu ifade eder. Namık Kemal'e göre Renan, bir şark dilleri mütehassısı, bir akademi azası olmasına karşın İslâm'ı bilmemektedir.[278]

3.1.Ahmet Midhat'a Göre Din-Bilim Çatışmasının Mahiyeti

Ahmet Midhatdin ve bilim konusundaki görüşlerini Draper'in asıl adı *History of the Conflict between Religion and Science* adlı eserinin Fransızca'ya yapılan çevirisinin büyük bir bölümünü Osmanlı Türkçesine çevirdiği ve içerisinde kendi tenkit ve yorumlarının da yer aldığı *Nizâ-ı İlm ü Din*:*İslâm ve Ulûm* adlı eserinde ele alır.

Eserde ele alınan konular sırasıyla din ve bilim çatışması minvalinde tarihi süreç içerisinde dinin bilimle karşı karşıya geldiği dönemler ve gelişmelerdir. Draper'in görüşlerine yer verdikten sonra kendi izahlarını yazan Ahmet Midhat onun bilhassa İslâm'a yönelik ithamları karşısında savunma yolu izler. İslâm tarihi hakkında da bilgi veren Draper'in İslâm'a karşı tutumu nispeten Hristiyanlığa karşı olan tutumundan daha ılımlı olsa da bilime karşı olduğu iddiası İslâm'ı da kapsar.

Bunun üzerine Ahmet Midhat Efendi'nin İslâm aleyhine yapılan yabancı yayınların doğuracağı zararları bertaraf etmek amacıyla [279] içerisinde mezkur iddialara yanıt olacak şekilde bu eseri Osmanlı Türkçesine tercüme eder.Kendisi bu eseri kaleme alırken döneminde çok ses getirmiş olan fikirlerin Osmanlı toplumunda yer bulmasından duyduğu endişe üzerine yazdığını beyan eder.

> "Ama gençlerimiz Avrupa'da dince kayıtsızlık ve adeta dinsizlik meydan almadıkça terakki mümkün olamadığı hakkında hakikat-i tarihiyyeyi bize dahi tatbik mümkün olabilir gibi bir itikad-ı batıl ile kendilerini düçar-ı delalet etmemelidirler. Bilakis diyanet-i celile-i İslâmiyye terakkiyat-ı sahihanınman'i değil müşevvik-i tâmmı olup hükemâ-yıİslâmiyye hikemiyatta ne derecelerde ileriye varmışlar ise akîde-i İslâmiyyelerini dahi o kadar takviye etmişlerdir. Terakkiyat-ı zihniyede dahi hükemamıza peyrev olarak Avrupa erbâb-ı delaletinin "din ile hikmet bir yere

[278] Abdurrahman Küçük, **a.g.e**., s. 85.
[279] Orhan Okay, "Niza-ı İlm ü Dîn", dia, c.33, s.172.

sığmaz" sözünü red ile "din olmayınca hikmet dahi olmaz" iddiasında sebat edelim. Onların sözleri kendi diyanet-i nasraniyyelerine tatbikan sahih ise bizim sözümüz dahi kendi diyanet-i İslâmiyyemize tatbikan sahih olsun."[280]

Ahmet Midhat, eserin tercümesinde yaptığı izahların Draper'e değil kendi toplumunun gençlerine olduğunu ifade eder.[281] Zira Avrupa'ya bu hikmetleri göstermenin mümkün olmayacağını, onların hakikati kabul etmeyeceklerinin açıkça ortada olduğunu ifade eder.[282]

Draper, bu eserini bilimin doğuşunu anlatarak başlatır. Bilimin ortaya çıkış anıyla birlikte dinin muhalefetiyle karşılaştığı görüşündedir. Bilimin ortaya çıkışını Yunanlılara dayandıran Draper, MÖ 4000'li yıllarda Yunanlıların fethettikleri bölgelerde karşılaştıkları bilimsel gelişmelerden istifade ederek bunu geliştirdiklerini savunur. Temeli askeri alanda başlayan bu keşifler zamanla geliştirilir ve İskenderiye kütüphanesinin kuruluşunu sağlar.[283] İskenderiye kütüphanesinin bilime ve insanlığa katkısını uzun uzun anlatan Draper bu kütüphanenin evvela bölgeyi fetheden Rum kayseri ardından Hz. Ömer tarafından yaktırıldığı iddiasını ortaya atar.[284]

Hristiyanlık tarihine dayalı olarak yaptığı anlatıda Draper bu dinin ortaya çıkışı, yayılışı, putperest unsurların dahil oluşu ve zaman içerisinde siyasi bir misyon kazanmasına yer verir. Hristiyanlığın dogmatik tavrı ve kilisenin bilime karşı tutumunun bilime engel teşkil ettiğini anlatır. Ancak eserde İslâm dinine ve tarihine de geniş yer veren Draper,İslâm tarihi ile ilgili gerçeği yansıtmayan bilgiler verir ve İslâm'ın da bilime engel olduğu iddiasını dillendirir.Ahmet Midhat, Draper ile Hristiyanlık tarihi ve yayılışı hakkında verdiği bilgiler hususunda büyük ölçüde mutabıktır. Ancak onun bu hakikatlere rağmen Hristiyanlık yerine "dini" hedef almasına karşıdır. Zira Ahmet Midhat'a göre din ve bilim arasında bir çatışma söz konusu değildir.

---

[280] Ahmet Midhat Efendi, **Müdafaaya Mukabele ve Mukabeleye Müdafaa**, c. II, İstanbul 1300, s. 507-508.
[281] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c. I, İstanbul,1313, s. 201.
[282] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c. II, İstanbul,1313, s.237.
[283] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 30-50.
[284] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.**, s. 7.

Nitekim bu eserde Draper,İslâm'ın ilme bakışının Hristiyanlıkla mukayese edilince daha müspet olduğu kanaatindedir. Ancak eserin bütününde İslâm da hedef alınır ve dinlerin tümünün bilime mani olduğu gelişmenin ancak bilimle sağlanacağı tezi savunulur. Ahmet Midhat'a göre din ve bilim farklı kulvarlarda ele alınması gereken birbirinden bağımsız alanlardır. Ona göre din inanç meselesidir. Bu yönüyle bilimle çatışması mümkün değildir.

> "Biz diyoruz ki mücadele hakikat-i diniye, hakikat-i ilmiye arasında değildir. O iki hakikat şey'ün vahiddir. Her ikisi mişkât-ı vahid den pertevendaz olmuş nur-i yeganedir. Asıl cidal dini sui tefsire uğratanlar ile ilmi sui istimale uğratanlar arasındadır."[285]

Ancak yazar bu iki olgunun karşı karşıya gelmesinin birbirlerinin alanına müdahil olmaları sebebiyle olduğunu savunur. Dinin ilime müdahalesi [burada kastedilen Hristiyanlığın Katolik mezhebi ve papazların tutumudur]kadar İlimin metafizik alana sirayetini de mütecaviz bir hareket olarak görür.[286]

Bu çatışmaya olanak sağlayan unsurların; dinin olumsuz yorumlanması ve ilmi kötüye kullanılması olduğunu savunan yazar, Draper'in de ilim ve dini çatıştırma gayretinde olduğunu hatta kendisine bu konuda karşı çıkanların aksini ispatlayamadıklarını iddia ettiğini belirtir.[287] Dinin ilimle çatışmadığı görüşünde olan yazar, tarih boyunca yaşanan çatışmanın Hristiyanlık ve bilhassa Katoliklik ve bilim arasında olduğu görüşündedir.Ahmet Midhat burada dinden kastının İslâm olduğunu vurgular.[288]

Draper'in genel olarak terakki için dinin terkedilmesi görüşüne karşın Ahmet Midhat bu itham ve tartışmaların Hristiyanlık odaklı olduğunu İslâm'ın böylesi iddiaların muhatabı olamayacağını savunur. Bu iddiaların muhatabının din değil Katolik mezhebi olduğunu ifade eder.

---

[285] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c. I. s. 228.
[286] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c. II. s. 245.
[287] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c. III. İstanbul, 1315, s. 450.
[288] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** s. 451.

Ahmet Midhat Batı Hristiyan dünyası ile Müslümanlar arasındaki medeniyet farkını burada da hatırlatır ve bu farklılığın bilime olan yaklaşımı da farklı kıldığından söz eder. "Bizce ilim, hakayık-ı eşyaya mümkün olduğu kadar vukuftan ibarettir." [289] diyen yazar, ilmin de kendi sınırının dışına çıkıp metafizik alanı sorgulamasını mütecaviz bir hareket olarak görür."…Erbâb-ıulûm bu hudûd-ı tabi'iyenin haricine çıkarak 'metafizik' namıyla tasavvurât-ı zihniyeye dahi varmışlardır. İşte tecavüz-i hudûd dahi budur."[290]diyerek çatışmanın din ve bilimden ziyade felsefe ve din arasında olduğunu felsefenin dinin alanında olması gereken metafizik alana müdahil olduğunu ifade eder.[291]

Ahmet Midhat, hakikate ulaşma konusunda aklın sınırlı olduğuna inanır. Aklın ilimle izahı mümkün hususları idrak edebileceğini ancak vahyin inançla kavranabileceğini ifade eder. Aklın sınırını aşan soruların çıkardığı problemlerin ise iman sahasına girdiğini söyler. Bu sebeple metafizik konuların dinin sahasında olduğunu vurgular.[292]

Yazara göre din ve bilimin karşı karşıya gelmesi Hristiyanlığın bilgi üzerinde tahakküm uygulamaya çalışması suretiyle ortaya çıkmıştır. Bunun sebeplerini izaha çalışan yazar kilisenin kendi öğretilerinin yanlışlığının ortaya çıkmasından çekinmesi sebebiyle bilim adamlarına baskı uyguladığını anlatır. [293] Zira Kilise kendi öğretileri doğrultusunda insanların cennetlik veya cehennemlik olduklarına hüküm verebilmiş ve dilediği gibi cezalandırabilmiştir.

Ahmet Midhat, Hristiyanlığın bilime karşı tavrı ile ilgili değerlendirme yaparken ilimle çatışmasına sebep olan unsurların tespitini yapar. Kutsal kitapların tahrif edilmiş olması, papanın hatasızlığı inancı, harikuladeliklerin Hristiyanlıkta edindiği yer ve kilisenin siyasi çıkarları gibi unsurlar, Hristiyanlığa dogmatizmi hakim kılmıştır.

[289] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c. IV. İstanbul,1318, s. 336.
[290] Ahmet Midhat Efendi, **Nıza-ı İlm ü Din**, c. I, s. 207.
[291] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c. II, s. 245.
[292] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** c. II, s. 434.
[293] Ahmet Midhat Efendi, **Müdafaa**, c. I, s. 517-518.

3.2. Hristiyanlık ve Bilim

Kilisenin bu kadar güç kazanmasının halkın cehaleti sayesinde olduğunu belirten yazar, bu gücün devamını sağlamak içinHristiyanlıkta, İncillerden ve kilise yazarlarının Hristiyanları övdüklerine dair yazdıkları kitaplardan başka kitap okumanın haram kılındığını anlatır. Aynı zamanda bu işi yapanların ateşlere atılacağı tehdidiyle, haram olduğundan Hristiyanlarda vicdanı genişletecek hiçbir bilginin yayılmasına imkân verilmezdi. Bu sebeple halk cehaletin karanlığından hidayetin aydınlığına yol bulamamıştır.[294]

Ahmet Midhat kilisenin kendi çıkarları uğruna bilimle çatıştığını ve belli söylemleri devam ettirdiklerini ifade eder. Hristiyanlıktaki mevcut inanışların, İsa'nın göğe yükselmesi, lord suyu, papanın yanılmazlığı ve çeşitli harikuladelikler bu dini bilimle karşı karşıya getiren başat unsurlardır.

Draper, eserinde kilisenin Hristiyanlığın akait esaslarını muhafaza edebilmek adına tabii ilimlere de yasak koyduğunu iddia eder. Bu yasakla beraber ilim din çatışmasının başladığınıiddia eden yazar kilise tahakkümünün siyasetin de gücünü elinde bulundurmasıyla istediği yönde karar aldırıp bilime engel koyabildiğini ifade eder.[295]Tüm bunların Hristiyanlığın din misyonunu siyasi bir misyona çevirdiğini belirtir. [296]

Draper'in Hristiyanlık tarihine dair aktardıkları Ahmet Midhat'ın Müdafaa eserinin muhtevasıyla uyum içerisindedir. Nitekim yazar, Draper'in Hristiyanlık tarihi hakkında verdiği bilgileri onaylar.[297]Zira Draper de Hristiyanlığın sadeliğini koruduğu zamanlarda,müntesiplerinin güçsüz olduğu dönemde imanlarının güçlü olduğunu ifade eder. [298] Ancak müntesipleri güçlendikçe inancın safi yönünü yitirdiğini ve zamanla siyasi yönde güçlenmeye çalışıp devlet içinde devlet olmaya

[294] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** s. 517-518.
[295] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c. I. s. 202.
[296] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 204.
[297] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 205.206.
[298] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** s. 147.

kalkıştığını ifade eder.[299]Ahmet Midhat Hristiyanlığın bilim ile muarız olmasına sebep olan unsurları ayrı ayrı detaylı biçimde ele alır.

Draper'e göre ilimde putperestler Hristiyanlardan üstündü. Putperestler ilim ve fennin insan aklının bir kazanımı olduğuna inanıyorlardı. Oysa Hristiyanlar ilmi kilise tahakkümünde tutmak adına Tevrat ve İncil'le sınırlıyorlardı.[300]Bunun nedeni kilisenin ilmi konularda kendinden başka kimseye söz hakkı tanımak istememesidir. Hatta "mukaddes ilimler" ve "akli ilimler" ayrımının kökeninin bu dönemde olduğunu iddia eder.[301] Bu hususlarda Draper'le muvafık olan Ahmet Midhat kilise erbabının cehaletinden söz eder ve ilim öğrenme maksatlarının dahi kendi görüşlerinin teyidinden ibaret olduğunu belirtir.[302]

3.2.1. Kutsal Kitapların Tahrifi

Ahmet Midhat,İslâm inancında Allah tarafından Hz. Musa'ya indirilmiş olan Tevrat'ın aslının günümüzde mevcut olmadığını savunur. Bu eserin tahrif edilmiş olduğunun Aydınlanma Dönemi'nde yapılan kutsal kitap incelemelerinin de ortaya koyduğunu belirten yazar, mevcut Tevrat ve İnciller'e itimat edilemeyeceğini iddia eder. Esaret yıllarında Babilliler tarafından tahrif edilen Tevrat'ın daha sonra Üzeyir tarafından aklında kaldığı kadarıyla kaleme alındığını buna Yahudilerin de itiraz etmediklerini belirtir.[303]

Mevcut Tevrat'ın çelişkilerine örnek olarak Draper de bu kitapta Musa'nın ölümünün dahi anlatıldığını bunun imkân dahilinde olamayacağını belirtir. Draper'in dikkati çektiği bir diğer husus da Tevrat'ta bulunan "esfâr-ı hamsedir." Çelişkilerle dolu bu kitap Musa'nın ölümünden sonra yazılmış ve anlatılan olaylar da

[299] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 147.
[300] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 203.
[301] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** s. 203.
[302] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c.III. s. 82.
[303] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c.III. s. 182-183.

Yahudilerin devlet kurdukları zaman meydana gelmiştir. Buna rağmen Hristiyanlığın ahdi atiki müdafaa etmesi ve esfar-ı hamseyi ilmin esası kabul etmesi manidardır. [304]

Ahmet Midhat'ın Draper'le uzlaşı içinde olduğu bir konu da kilise babalarından olan Saint Augustine'in Hristiyanlığın asli eserlerinin orijinal hâlini bozduğunu ve ilimlerin dayanağının kutsal kitap olduğuna Hristiyanları ikna ettiğidir.[305] Hatta Augustine bunun dışında araştırma yapmak isteyenleri gafletle suçlayıp günahkar saymıştır. Draper ilim ve din arasında ihtilaf oluşmasına Saint Augustine kadar hiç kimsenin katkı yapmadığını ifade eder.[306] Augustine'in Hristiyanları bilimden men etmesi suretiyle eski Yunan eserleri küfre nispet edilip İskenderiye kütüphanesinde atıl kalmışlardır. Kilise Augustine'in bu yaptırımı sebebiyle artık Allah tarafından bildirilmeyen hiçbir şeyi ilim olarak kabul etmemektedir.[307]

Bu konularda Draperle aynı görüşte olan Ahmet Midhat Hristiyanlığın matematik ve tabii bilimleri ihtiva ettiği iddiasının onu ilim sahasıyla karşı karşıya getirdiğini ve din misyonunu zedelediğini ifade eder.[308]İlmin mukaddes ilimler ve akli ilimler ayrışmasının bu dönemde olduğunu belirten Draper bu sebeple bilimin gelişmesine uzun yıllar engel olduğunu belirtir.[309]

Kilisenin dine karşı aldığı tavır kendi çıkarlarının zedelenmesi endişesine dayanmakta olduğuna değinen Draper'e hak veren Ahmet Midhat Kopernik ve Galileo'nun da ölümlerine hüküm veren kilise erbabının da kendi yalanlarının ifşasından çekinmeleri sebebiyle bu kararı aldıklarını savunur. Zira bu dönemde kilisenin insanları cehennemin yeraltında olduğunacennetin ise gökyüzünde yer aldığına dair insanları inandırdıkları bu suretle insanlara ceza ve ödül verdikleri için bu bilim adamlarının aksini iddia etmeleriyle kendi yalanlarının ifşasından çekinmişlerdir.[310]

---

[304] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** s. 500.
[305] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c.I. s. 243.
[306] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** s. 266.
[307] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 267.
[308] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 205.
[309] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** s. 204.
[310] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c.III, s. 68-69.

3.2.2. Putperest Unsurların Hristiyanlığa İntikali

Draper aynı zamanda Hristiyanlığa putperest unsurların intikalinin nasıl gerçekleştiğini anlatır. Draper putperestliğin Hristiyanlığa tesirini iki sebebe dayandırır: "biri hanedan hükümranının nazariyatı siyasiyesi" ikincisi ise bu yeni dini benimsetmeye yönelik çabadır.[311] Hanedan putperestlerle mücadele edecek güçten yoksun olduğunu ve dinin yayılmasının da durdurulmasından çekindiği için ihtiyaten Hristiyaanlığa kendi inanç özelliklerine devşirmelerine göz yumulmuştur.

Nitekim Hz. İsa'nın Arius'un kollarında olarak resminin ve Hz. Meryem'e "Madıryezdan" isminin verilmesi bu suretle gerçekleştirilmiştir.[312] Bunun yanında kilisenin dizaynı ve ibadet ritüellerinin papaz kıyafetleri, taçlar vs. gibi birtakım unsurlar ve batıl inançlar da Hristiyanlığa ilave edilmiştir. Azizlerin yadigarlarının ve resimlerinin kiliselere konulup bunlara ibadet edilmesi de bu unsurlardan biridir.[313] Putperestlerin bir şahsın uluhiyetine inanmalarına müsavi olarak kilise kanonizasyonu uygulanır. Ayrıca yine putperestlikte mevcut herşeye vekalet eden mabut inancı Hristiyanlıkta Azizler eliyle uygulanır.[314]

Bu anlattıklarında Draper'e hak veren Ahmet Midhat İslâm'ın Sabiiyet'i ortadan kaldırarak kendi hükmünü yerleştirdiğini ancak Hristiyanlıkta durumun böyle olmadığını ifade eder. İslâm ve putperestlik arası geçişlere örnek olarak verilen Kabe'yi tavaf, kurban kesmek gibi ibadetlerin Hz. İbrahim dininin kalıntılarıdır.[315] Ahmet Midhat, ayrıca Konstantin'in iktidarını güçlendirmek için hem putperestlere hem de Hristiyanlara yaranmaya çalıştığını ikisi arasında denge kurmak isterken iki inancın birbirine tesirine yol açmıştır.[316]

Ayrıca bu dönemde Kraliçe Helen tarafından Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğinde kullanılan çivileri getirttiğini, eski ve truva atının yapımında kullanılan malzemeler, bazı Roma kahramanlarının savaş gereçleri, bazı resimler gibi malzemelerin de

[311] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c.I, s.174.
[312] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 188.
[313] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 191.
[314] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 193.
[315] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 176.
[316] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e.,** s. 186.188.

sergilenerek ziyaret edilmelerinin sağlandığını ve bu mekanların "hadsiz ve hesapsız"hurafelerin cereyan ettiği, hastalara şifa umulan yerler haline geldiğini belirtmektedir.

Putperest unsurların yanısıra birçok hurafenin de bu dine dahil edildiğini anlatan Ahmet Midhat, bu inançların dayanaklarının çelişkilerine de yer verir. Yazar "Lord suyunu (sağır ve dilsizlere konuşma imkanı verdiğine inanılan ve diğer hastalıkları da tedavi gücü olduğu düşünülen bir su kaynağıdır) haber veren kızcağızın zavallı bir akıl hastası olduğu, buna rağmen sözüne itibar edilip bu batıl inancı dine yerleştirdiklerini ifade eder.[317] Lord suyunu yılda 400 bin ziyaretçi gelerek buraya milyonlarca frank bırakmakta bu gelir Roma'ya gitmektedir ve bu suretle din, kilise eliyle menfaat sağlanmaktadır.

Ordeals uygulamasına da yer veren yazar, bir kişinin inkar ve küfrü haber verildiğinde başvurulan bu uygulama kişinin suçsuzluğunun anlaşılması adına kızgın kazana sokulması ve bunu hissetmediğini iddia etmesiyle suçsuz kabul edilmesidir.Aksi takdirde bu kazanda kaynatılarak idam edilmesi söz konusudur.[318] Bütün bunlar insanları Hristiyanlık inancından uzaklaştıran Avrupa'da dinsizliği yaygınlaştıran hususlardır.[319]

3.2.3. Papanın Yanılmazlığı İnancı

Ahmet Midhat'ın Draper'le uzlaşı içinde olduğu konularınen önemlilerinden biri de Papa'nın günahsızlığı inancıdır. 1870 yılında Vatikan beyannamesiyle açıklanan Papa'nın yanılmazlığı din-ilim konusundaki başat çatışma unsurudur. Bu kararla Kilise erbabı da hatasız sayılmıştır.[320]Hristiyanlığın bilimle muarız olmasına yol açan sebeplerin başında gelen bu inançlar Hristiyanlığa tepki duyulmasına yol açmıştır.

Hristiyanlıkta revelasyon inancının olduğunu belirten Ahmet Midhat, gökten işaret almak olan bu anlayışta alınan feyzin bütün Hristiyanlık kilisesini kapsadığına

[317] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c. III, s. 371.
[318] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** s. 373.
[319] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** s. 375.
[320] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c.III, s. 342.

inanıldığını belirtir.[321] "Layuhtilik" anlayışınında temelinde bu inancın olduğunu söyleyen yazar, bu inançların Kilise erbabına itibar kazandırmadığını aksine Hristiyanlığın hedef tahtasında yer almasına yol açtığını belirtir. Nitekim Katolik kilisesine bu konuda sadece Protestanlar tarafından değil, Avrupa'da birçok çevreden tepki gelmiştir.[322]

İslâm'da böyle bir anlayışın olmadığına dikkat çeken yazar,İslâm'da müçtehitlerin var olduklarını ancak onların ayetleri şerh etmekle yükümlü olduklarını ifade eder.[323]

3.4. İslâm ve Bilim

Ahmet Midhat Efendi bilime imkan vermesi ve bilimden faydalanması noktasında yegane dinin İslâm olduğunu savunur.[324] Ahmet Midhat'ın konuya hasrettiği düşüncelerinin ağırlık merkezi İslâm öncesi varlığından söz etmenin zor olduğu bilime olan temayülün bu toplumlarda Kuran'ın sağladığı bilgi sistemi üzerine tesis edildiğidir.

> "…Din-i İslâm'ın ulûma muhalefeti şöyle dursun ulûm-ı riyaziye ve tabiiye ve sâireden istintaç olunacak hikmet-i hakikiye din-i İslâm'ın dahi esâs-ı metînesinin üssü olduğunu bedâhaten gördüğümüz cihetle işte bu gördüğümüzü göstermek için dahi Draper'i intikad eylemekteyiz."

Bu iddiasını temellendirirken İslâm dini kaynaklarına başvurduğu gibi İslâmtarihinden de örnekler vererek İslâm toplumlarında bilimin yer edindiğini ifade eder. İslâm coğrafyasının geri kalmışlığını kabul eden yazar, bunun müsebbibinin İslâm olmadığını savunur. Zira İslâm koyduğu hükümlerle bilimin karşısında olmamıştır. Bilakis bu hususta İslâm'ın öğretileri dikkate alındığında ilme verdiği kıymet anlaşılacaktır.

---

[321] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c.I,s. 229.**Niza-ı İlm ü Din**, c.III, s. 342.
[322] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c.III, s. 504-505.
[323] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c.III, s. 494.
[324] Erdoğan Erbay, **Ahmet Midhat ve Terakki Fikri**, Düşünen Siyaset, 2004, Sayı 19, s. 225.

Ahmet Midhat,İslâm biliminin gelişmesinin dayanağının Kur'an-ı Kerim ve hadis olduğunu savunur.[325]İslâm'ın kabul ettiği ilmi ve hikemi hakikatler "fuyuzatı Kur'aniyye'den" başka şey değildir[326] diyen yazar,Kur'an'ın ilme muhalif yönünün olmadığını savunur.

Kur'an'ın her hikmeti barındırdığını savunan yazar, İncil ve Tevrat'a karışan tevillerin Kur'ân'a karışmadığını iddia eder. Yazar,Aydınlanma Dönemi'nde yapılan kutsal kitap incelemelerinde Hz. Musa'ya ait olan Tevrat'ın aslına sahip olunmadığının oryantalist çalışmalar ile ortaya konduğunu ifade eder. Mevcut Tevrat'ın tahrif edilmiş, zamanla tefsir ve şerhleri de asıl nüshaya dahil edilmiş olduğunu savunur.[327]İslâm'ınböyle bir tahrife maruz kalmadığını belirten yazar bu sebeple onun bilimle çatışmadığını ve ilmi noktada gelişmeye yol açtığını ifade eder. Müslümanların Kur'an'ın öğretisi doğrultusunda "İlim ve hikmet Çin'de de olsa Müslümanların yitik malıdır" kaidesiyle alınmalarına kendilerini mecbur ve memur hissetmişlerdir" diyen yazar kuranın bu hususta en büyük dayanak olduğunu belirtir.

"Kur'ân'ı Kerimde kuru ve yaş hiçbir emrin hariçte kalmaması derecesinde bir tamlık ve mükemmeliyet ile toplanmış bulunan hükümlerin tamamı ilmi hakikatler üzerine dayanır. Bunları inceleyen ve izah eden ilimler Müslüman araştırıcılara yabancı görünmediği içinİslâm ilim ve fen meydanında kendi fikirlerini dolaştırmayı uygun görmüş ve bu işe girişmiştir."

Ahmet Midhat'a göre İslâm Müslümanlara ilmi farz kılmıştır. Kuranı kerimde bir çok ilim dalına işaret edildiğini ve bilginin faziletine vurgu yapıldığını savunur. Yazar İslâm'ın bilen alim kişiyi dinde seviye olarak üstün kabul ettiğini, bilgisi nispetinde değer verdiğini söyler.[328]

Ahmet Midhat, Kur'ân'da alimlere sayısız methiye olduğunu ifade eder. Hatta İslâm inancında bir müellifin kaleminden akan mürekkep damlalarının bir şehidin yarasından akan şahadet kanının mübarek damlaları ile mukayese edildiğini

[325] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c. II, s. 59-60.
[326] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 42.
[327] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c. I. s. 266.
[328] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e**., s. 236.

belirtir.[329]Buradan yola çıkan yazar İslâm'da cihadın ilmi cihetten de var olduğunu bu sebeple Müslümanlarca vazife kabul edildiğini belirtir. İslâmi ilimlerle münasebeti olanlara müçtehit unvanının verilmesinin bu sebeple olduğunu söyler.[330]

"Bizce hakikat-i kübra Kur'ân-ı Azimüşşandır, Kur'ân-ı Azimüşşan bize kâfidir." diyen yazar, Kur'an'ın ulumu evvelin ve ahirin prensiplerini içerdiğini iddia eder. Hatta Draper'in dermeyan ettiği ulum prensibi dahi o meyanda dahildir der. Hak suphane ve teala hazretleri ulum-i mezkure ile iştigali kitab-ı keriminde bize emretmiştir diyen yazar, Kur'an'ın "Hiç düşünmüyorlar mı""hiç akletmiyorlar mı""hiç tefekkür etmiyorlar mı" gibi bir çok ayet-i kerime ile insanları ilmin hikmetine çağırdığını ifade eder. Müslümanlar için ilmin farz telakki edildiğini söyler.[331]

Ahmet Midhat, Kur'ân'da "hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu" şeklinde ilme verilen kıymetin beyan olduğunu vurgular ve bu teşviklerin İslâm toplumlarının ilmi ve coğrafi keşifleri gerçekleştirmesini sağladığını belirtir.[332]

Cahil ve ümmi bir topluma hakikatleri anlatabilme gücüne sahip oluşuna değinen yazar, Kuran-ı Kerim'in kendisinin bir mucize olduğunu ifade eder. Avrupa kavimleri medeniyetten mahrum iken İslâm devletlerindeki bu kurumlara öğrenciler gönderip İslâm ilmini öğrenmeye çalışmışlardır.[333]

Draper'in eserinin Hristiyanlık tarihi ile ve bu dinin ilme yaklaşımı konusundaki görüşleriyle mutabık olan yazar onun İslâm tarihine yönelik iddiaları karşısında tepkilidir. Zira Draper İslâm'ın yayılışı konusunda oryantalist söylemle paralel bir bakış açısı içerisindedir. Bunun yanında Draper de Batı'nın gelişmesini İslâm'ın ortaya çıkışı ve hızla yayılmasına bağlar. Ancak İslâm tarihine yönelik yazdıklarının ekserisi Ahmet Midhat'a göre gerçeği yansıtmamaktadır.

Ahmet Midhat,İslâm tarihinde ve İslâm toplumunda ilim ve din arasında bir karşıtlığın olmadığı gibi İslâm'ın muhtevası itibariyle bilime engel bir görüşünün

[329] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c. III, s. 144.
[330] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e**., s. 145.
[331] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e**., s. 229.
[332] Ahmet Midhat Efendi, **a.g.e**., s. 160-161.
[333] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c. I, s. 253.

olmadığını savunur. Diğer konularda olduğu gibi ilim konusunda da Batılılar'ın İslâm'ı yorumlamaları hatalı ve maksatlı olduklarını savunur.

Orta Çağ Avrupası'nda bilimsel çalışmaların yapılabilmesi için gerekli olan kilisenin boyunduruğundan kurtulmuş olmanın gerekliliğinin Müslümanlar için söz konusu olmadığından söz eder. Yazara göre, Müslümanların bilimsel çalışmaları İslâm'la birlikte gerçekleştirmiş olmaları İslâm'ın bilime engel teşkil ettiği görüşünü boşa çıkaran en önemli amildir.[334]

Ahmet Midhat'ın ele aldığı konularıvuzuha kavuşturma gayesiyle sıklıkla tarihe başvurduğu görülür. Burada da aynı yöntemi sergileyen yazar,İslâm dininin bilime mani olmadığını,İslâm tarihinden ve Kur'an-ı Kerim'den dayanaklarla izaha gayret eder ve tarihi açıdan ele alır. Bu minvalde ilk itirazı Draper'in İskenderiye kütüphanesinin Hz. Ömer tarafından yaktırıldığı iddiasına karşı çıkar.[335]

Draper eserinde Hz. Ömer'in Mısır'ı fethinde dönemin alimlerinden olan Yahya en-Nahvi'nin Amr b. el Âs'dan kütüphanedeki kitapları talep etmesi üzerine Amr'ın Hz. Ömer'e danıştığını Hz. Ömer'in ise bu eserler için "Kur'an'a muvafık iseler faydasızdırlar, eğer muvafık değilseler fena demektirler" diyerek burada kalan kitapları altı ay İskenderiye hamamlarında yaktırdığını iddia etmiştir. İddianın sahibi Draper bu konuda şüphe olmadığını öne sürer ve itirazların yersiz olduğunu ifade eder.[336]Bu iddiayı gülünç ve abartılı bulan Ahmet Midhat, ironik bir şekilde buradaki hamamların sayısıyla kitapların oranını belirterek her hamama ancak iki kitap düşeceğini belirtir. Ayrıca Draper'in Batlamyusların eserleri mahvolduktan sonra milyonlarca eseri Arapların yaktığı iddiasına cevap olarak da, bu kitapların o dönemde kalemle istinsahının ne kadar zor olduğunu ve ne kadar pahalıya patlayacağının hesaba katılmasını gerektiğini belirtir. Draper'in yakıldığını iddia ettiği bu eserlerin o dönemde kalemle istinsahının mümkün olmayacağını iddia eder.[337]

[334] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c.III. s. 226.
[335] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c.II. s. 16-17.
[336] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e.,** s. 12-13.
[337] Ahmet Midhat Efendi, **Niza-ı İlm ü Din**, c.II. s. 113-114.

Draper'in İslâm tarihi ve Hz. Peygamber hakkında verdiği bilgilerin büyük çoğunluğu Ahmet Midhat'ın tepkisini çeker. Draper'in Hz. Ömer hakkında, Kudüs'ün fethi esnasında Süleyman mabedi üzerine cami inşası emri verip Medine'yedöndüğünü söylemesini ayıplar. Ahmet Midhat, Draper'in bu tutumunun Hristiyanlık gayreti olduğunu iddia eder. İslâm'ın yayılışını sürekli hainlerin yardımı olarak sunması da ayrı bir handikaptır.

Draper, Arapların Doğu Roma'yı fetih için gösterdikleri sürati ilim ve hikmet konusunda da gösterdiklerini ifade eder. Ancak Draper,Müslümanların ilmi çalışmalarına Nesturileri ve Yahudileri dayanak gösterir. Gerekçe olarak ise Nesturilerin, Yunan ve Latin eserlerini Süryaniceye ve Arapçaya çevirmelerini gösterir. İslâm büyüklerinin çocuklarının bu yolla terbiye edildiği tıp sanatını da Yahudilerin Müslümanlara aktardığı bu sayede Müslümanların İslâm'ın ayak takımına mahsus olan hayatı terk ederek ilmi ve felsefi hakikatleri tercih ettiklerini ifade eder.

Draper'in anlatımına göre Halife Mansur döneminde hilafet merkezi Bağdat'a nakletmiş astronomi öğrenmeye çalışan halife ayrıca bir hukuk, bir de tıp okulu açmıştır. Torunu Harun Reşit ise 786 senesinde onun eserini ihya ederek camilerin yanına okul yapılmasını emretmiştir. 813 ila 832 yılları arasında Halife Me'mun İslâm ilimlerini en yüksek dereceye ulaştırıp Bağdat şehrini ilim ve irfan merkezi haline getirir.[338] Buraya birçokâlim getirtip zengin bir kütüphane kurdurur. Bu gelişmeler İslâm Devleti'nin bölündüğü zaman da devam etmiştir.Hatta bu ülkeler (Emeviler, Abbasiler, Fatimiler) ilmi konularda birbirleriyle rekabet içinde olmuşlardır. Arapların yetiştirdiği şairlerin diğer milletlerin yetiştirdiklerinin toplamından dahi fazla olduğunu belirten Draper diğer ilimlerde de aynı şekilde üstünlük elde ettiklerini belirtir. Ancak hemen akabinde o da Renan'ın yaptığı gibi bütün bunları İskenderiye'de bulunan Yunanlılardan aldıkları usul sayesinde gerçekleştirdiklerini söyler.

[338] Ahmet Midhat Efendi,**a.g.e**., s. 56-57.

Halife Me'mun zamanında Bağdat, İspanya ve Endülüs'te kütüphaneler açılmış ve buralarda tercüme odaları oluşturulmuştur. İslâm Devleti birçok mektep ve medrese açmış: Tataristan, Marakeş, İspanya gibi merkezlerde okullar tahsis etmiştir. Genişliği Roma İmparatorluğunu geçen bu devletin Semerkant gibi bir ucunda bir rasathane ve İspanya gibi diğer bir ucunda da başka bir rasathane kurulmuştur.

Serbest idare altında olan bu kurumlar yönetime meşrebine göre değil ilmi derecesine göre Nesturi ve Yahudi dahi kabul olunmuştur. İspanya'daki ilk rasathaneyi Araplar açmış İtalya'daki ilk tıp okulunu Araplar kurmuştur.

Ahmet Midhat'ın burada dikkati çektiği husus Draper'in Müslümanlar için Araplar ifadesini kullanması ve sık sık Nesturi ve Yahudiliğe atıf yapması bu gelişmelerdeki payı önemli ölçüde onlara tahsis etmesidir.Ahmet Midhat, bunu kasıtlı yaptığını düşündüğü Draper'i bu hususlarda ayıplar.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin yönünü tamamen Batı'ya çevirdiği zaman dilimi olan XIX. yüzyıl, yeni bir dönemin başlangıcını ifade eder. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti üstünlüğünü her alanda kabul ettiği Batı'ya karşı zihnen de teslim olmuş ve Devlet'in kurumlarını ıslah maksadıyla Batılı tarzda düzenlemelere girişmiştir. Batılılaşma projesinin hayata geçirilmesiyle eğitsel, idari, hukuki, mali ve toplumsal reformların "kaçınılmazlığına" kanaat getirilmiş, Batılı sistemler ithal edilmeye başlanmıştır. Ancak bu süreç kaçınılmaz olarak sadece şeklî ve yapısal değişikliklerden ibaret kalmamış, ideolojik bir entegrasyon, düşünsel bir eklemlenme kaygısını ve bu yolda atılan adımları da beraberinde getirmiştir.

Siyasi erk tarafından uygulanan Batılılaşma programının zamanla en üst idari yapılardan gündelik hayata dek geniş bir alana yansıması ve kökensel etkilerinin ortaya çıkması; muhataplarının bocalamasına yol açan, hızlı ve bir o kadar da sarsıcı bir medeniyet dönüşümüne, başka bir ifadeyle medeniyet krizine yol açmıştır.Tanzimat'ın ilanıyla resmî olarak ve daha görünür biçimde uygulamaya konulan bu süreç beraberinde hayatın tüm unsurlarını kapsayan köklü değişimleri içermesiyle sancılı bir dönemi başlatmıştır.

Medeniyet krizi olarak tanımlanan bu süreçte medeniyetin dayanağı olan din, dolayısıyla İslâm ve İslâm tarihi, hedef tahtasında yer almaktan kurtulamamış ve tartışmaların merkezinde yer almıştır. Osmanlı toplumunun henüz tanıştığı Batılı fikirlerin düşünce sistemlerinin tesiriyle din de ıslah girişimi niyetlerinden nasibini almıştır. İslâm dininin ve İslâm tarihine dair konuların Batılı paradigmalarla yeniden yorumlanmaya çalışıldığı bu dönemin doğru anlaşılması bugün de mevcut olan tartışmalar açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Batı medeniyetini tüm yönleriyle tanıma ve tanıtma gayretinde olan Ahmet Midhat Efendi Osmanlı Devleti'niniçinde bulunduğu geçiş ve kriz döneminde adeta rehberlik misyonu üstlenmiş, her alanda topluma yön verme ve bireylerde bir bilinç inşa etme kaygısıyla hareket etmiştir. Meraklı kişiliği ile bir yandan sürekli öğrenme

ve öğretme eğilimi içerisinde dur durak bilmeden ortaya devasa bir neşriyat koyduğu gibi bir yandan da toplum için öngördüğü yaşam modelini tasavvur ve inşa gayretini sürdürmüştür.

Edebiyatı haklı bilgilendirme ve bilinçlendirme gayesine dönük kullanan yazar, roman yazımında ve tercümelerde dahi ideolojik tavrını yansıtmaktan kaçınmamıştır.Batıya karşı önyargıtaşımadığını gözlemlediğimiz yazar, Batının özellikle teknik ve eğitim bakımından yakaladığı seviyenin model alınmasıgerektiği kanaatindedir.Her iki medeniyetin de üstün yanlarının olduğuna dikkat çeken Ahmet Mithat, kendi toplumunun medeniyet havzasını tehdit eden boyutta değişimin karşısında yer almıştır. Yazar, eserlerinde eski ve yeniye ait unsurları karşılaştırırkenkimi zaman ait olunan geleneğin olumsuz yanlarını eleştirir, kimi zaman da aşırı taassuba karşı tepki gösterirken genel anlamda geleneğin tecdit doğrultusunda muhafazasına yönelik çaba içerisinde olmuştur.Batı ile Osmanlı toplumu arasındaki farkın göz ardı edilmemesi gerektiğini her zeminde ısrarla vurgulayan edip, siyasi tartışmaların ve değişim taleplerinin köklü bir eğitim ve bilinç sağlanmaksızın gerçekleşemeyeceği ve gerçekleşmemesi gerektiği üzerinde durur. Her toplumun kendine has dinamiklerinin olduğuna vurgu yapan yazar, uygulanmak istenen yeniliklerin yaratacağı sorunlara karşı uyarıcı bir misyon edinir.

Ahmet Midhat, Batıdan gelen genelde şark özelde İslâm medeniyetine karşı yöneltilen tenkitlere karşı da sessiz kalmamış, kalemiyle karşı koymuştur. Oryantalist söyleme karşı duyarlı olan yazar, gerek kurmaca eserlerinde gerek fikri eserlerinde oryantalistlerin tenkitlerinin merkezinde yer alan İslâm'da kadının konumu, aile yapısı ve cariyelik gibi konuları ele alır. Batıda oryantalizmin etkisiyle oluşturulan İslâm-Doğu algısının gerçeği yansıtmadığına dikkati çeken yazar, çok eşlilik, cariye gibi batılı muhayyilenin hedefinde olan hususları gerçekçi bir tavırla ele alır. Bu uygulamalara dinin müsaade edişini rasyonel bir zeminde izaha çalışan yazar, romanlarında yer verdiği cariye örneklerinde bu kurumu savunan bir temayülden ziyade uygulanış biçiminin Batıdaki algılanışından farkını ortaya koymaya çalışır.

İslâm dininin maharetli kalemlerden yoksun oluşundan duyduğu üzüntüyü dile getiren yazar, misyonerlerin asılsız ithamları karşısında suskunluğun acze

yorulacağını düşünerek kalemini bu yönde de kullanır ve reddiye tarzında eserler meydana getirir. Hristiyanlığın kanlı geçmişine rağmen sevgi ve barış dini olarak sunulmasına karşın İslâm'ın kılıçla, kanla yayıldığı ithamlarını üzüntüyle karşılar. Bunun hakikati yansıtmadığını Hristiyanlık tarihine dayalı olarak ortaya koyar.

Dini,günlük yaşamda bir kimlik aracı olarak alan ve savunan yazar, dinin müdafaası hususunda kaleme aldığı eserlerde çok daha net ve iddialıdır. Kendi bireysel yaşamında da dindar bir profil çizmediği anlaşılan yazarın misyoner ve oryantalist iddialara karşı İslâm dininin ilahi bir din olduğu ve Peygamberinin nübüvvetinin gerçekliğini ispat noktasında gayreti dikkate değerdir. İslâm'ın her bakımdan üstünlüğüne ve medeniyetinin köklülüğüne inanan yazar, gerek Müslüman kimliğinin günlük yaşamını içeren pratikleri hususunda gerekse İslâm dininin muhtevası konusunda müdafaacı tutumu dikkat çekicidir.

XIX. yüzyılda filizlenen fikir akımlarının Hristiyanlığın tutarsızlıklarını açığa çıkardığını İslâm'ın ise ortaya çıkan bu boşluğu doldurabileceğini savunur. Yazar, İslâm'ın doğru anlaşılmasının sağlanması neticesinde bu dinin Hristiyanlığa karşı tepki içerisinde olan Avrupa'da alternatif oluşturacağı görüşündedir.Hristiyanlığın bilimle çatışma içerisinde olduğunu buna karşın İslâm'ın ise akılla çelişmediğini ve ilmi zaruri kıldığını belirtir. İslâm'ın bilime engel olduğu yönündeki Batılı ithamlara verdiği yanıtlarda İslâm'ın bilime engel olmadığına dair Kur'an'dan ve İslâm tarihinden dayanak arayan yazar, İslâm'ın akla uygunluğunu ispatlamaya gayret eder. Bu maksatla tarihte, İslâm tarihinin devirleri içerisinde ilme imkân tanındığını ve geliştirildiğini ortaya koyarak Doğu toplumlarının geri kalmışlığınınmüsebbibinin İslâm olmadığını izaha yönelik yoğun gayret sarf eder.

Devrinin hülasası niteliğinde olan yazarın yaşamı ve eserlerinin bütünü dikkate alındığında çelişkilerin olduğunu görmek mümkündür. Bu çelişkilerde yaşadığı dönemin hızlı değişimlerinin yanı sıra dini rasyonel bir temelde izah çabasının da etkili olduğu görülmektedir. Günlük yaşamında ve romanlarındaki ideal kahramanlar üzerinde dindar bir profil çizmeyen yazar, buna karşın dine dayalı bir ahlak anlayışı ortaya koyar. Ancak eserlerinin bütünü, yaşadığı dönem ve hayatı dikkate alınarak okunduğunda zihin dünyasının tutarlılık içinde olduğu görülür.

KAYNAKÇA

Adıvar, Adnan: **Tarih Boyunca İlim ve Din**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

Ahmet Midhat Efendi: **Müdafaa**, c. I. İstanbul, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1300.

Ahmet Midhat Efendi: **Müdafaaya Mukabele ve Mukabeleye Müdafaa**, (c. II.) İstanbul, 1300.

Ahmet Midhat Efendi: **Müdafaa**, c. III. İstanbul, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1302.

Ahmet Midhat Efendi: **İstibşar**, İstanbul, 1310.

Ahmet Midhat Efendi: **Felsefe Metinleri**,Yay. Haz. Erdoğan Erbay-Ali Utku, Erzurum, Babil Yayınları, 2002,

Ahmet Midhat Efendi: **Niza-ı İlm ü Din**, c.I.İstanbul, Tercüman-ı hakikat mat.,1313.

Ahmet Midhat Efendi: **Niza-ı İlm ü Din**,c.II.İstanbul,Tercüman-ı hakikat mat.,1313.

Ahmet Midhat Efendi: **Niza-ı İlm ü Din**,c.III. İstanbul, Tercüman-ı hakikat mat., 1315.

Ahmet Midhat Efendi: **Niza-ı İlm ü Din**, c.IV.İstanbul, Tercüman-ı hakikat mat., 1318.

Ahmet Midhat Efendi: **Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye**, İstanbul, 1312.

Ahmet Midhat Efendi: **Avrupa'da Bir Cevelan**,İstanbul, Tercümanı-ı Hakikat, 1307.

Ahmet Midhat Efendi: **Menfa/Sürgün Hatıraları**, (haz.: Handan İnci), İstanbul, Arma Yayınları, 2002.

Ahmet Midhat Efendi: **Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Alemi**, Bütün Eserleri, Romanlar XII. Haz. Erol Ülgen-M.Fatih Andı-Kâzım Yetiş, Ankara, TDK Yayınları, 2003.

Ahmet Midhat Efendi: **Ahmet Metin ve Şirzat**, Haz. Fazıl Gökçek-Özlem Nemutlu, Ankara, TDK Yayınları, 2013.

Ahmet Midhat Efendi: **Paris'te Bir Türk**, Bütün Eserleri, Romanlar IV. Haz. Erol Ülgen, Ankara,TDK Yayınları, 2000.

Ahmet Midhat Efendi: **Henüz 17 Yaşında**, Bütün Eserleri, Romanlar VII, Haz. Nuri Sağlam,Ankara,TDK Yayınları, 2000.

Ahmet Midhat Efendi: **Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrar**, Bütün Eserleri, Romanlar II, Haz. Ali Şükrü Çoruk, Ankara, TDK Yayınları, 2000.

Ahmet Midhat Efendi: **Çengi**, Bütün Eserleri, Romanlar V, Haz. Erol Ülgen- Fatih Andı, Ankara, TDK Yayınları, 2000.

Ahmet Midhat Efendi: **Demir Bey Yahut İnkişaf-ı Esrar**, Bütün Eserleri, Romanlar XI, Haz, Nuri Sağlam-M. Fatih Andı, Ankara, TDK Yayınları, 2002.

Ahmet Midhat Efendi: **Jön Türk**, Bütün Eserleri, Romanlar XVI, Haz.Ali Şükrü Çoruk-M.Fatih Andı-Kâzım Yetiş, Ankara, TDK Yayınları, 2003.

Ahmet Midhat Efendi: **Felatûn Bey İle Rakım Efendi**, Bütün Eserleri, Romanlar I, Haz. Kâzım Yetiş-Necat Birinci-M.Fatih Andı, Ankara, TDK Yayınları, 2000.

Ahmet Midhat Efendi: **Vah**, Bütün Eserleri, Romanlar VIII, Haz. Kazım Yetiş, Ankara, TDK Yayınları, 2000.

Ahmet Midhat Efendi: **Acâib-i Alem**, Bütün Eserleri, Romanlar VII,Haz. Nuri Sağlam-Kâzım Yetiş-M. Fatih Andı, Ankara, TDK Yayınları, 2000.

Ahmet Midhat Efendi: **Taaffüf**, Bütün Eserleri, RomanlarXVI, Haz. Necat Birinci-Ali Şükrü Çoruk-Erol Ülgen, Ankara, TDK Yayınları, 2000.

Ahmet Midhat Efendi: "Avrupayı Beğenelim mi Yoksa Nefret mi Edelim", **Neyyir-i Hakikat**, Manastır, 1325, s. 2-5.

Ahmet Midhat Efendi: **Arnavutlar ve Solyotlar**,Bütün Eserleri, Romanlar XI, Haz. Nuri Sağlam- M. Fatih Andı, Ankara, TDK Yayınları, 2002.

Ahmet Midhat Efendi: **Müşahedat**, Bütün Eserleri, Romanlar XIII, Haz. Necat Birinci, Ankara, TDK Yayınları, 2000.

Ahmet Midhat Efendi: **Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar**, Haz. F. Samime İnceoğlu-Zeynep Süslü Berktaş,İstanbul, Klasik Yayınları, 2011.

Ahmet Midhat Efendi: **İki Hudakar**, Letaif-i Rivayat, İstanbul, Kırk Anbar Matbaası, 1311.

Ahmet Midhat Efendi **Beliyat-ı Mudhike ve Karı Koca Masalı ve Ahmet Midhat Kaynakçası**, Haz. Nüket Esen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.

Ak, Murak: "Ahmet Midhat Efendi'nin Batı'yı Tanıma Çabasına Bir Bakış", **Marife**, sy. 3, 2007. s. 247-268.

Akyıldız, Ali: **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul, İletişim Yayınları, 4. bs. 2012.

Alver, Ahmet "İlk Dönem Türk Romanlarında Yanlış Batılılaşma Sonucu Yabancılaşan Karakterler", **Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, sy. 1, s. 27-36.

Argunşah, Hülya: "Tarih, Tarihle İlgili Roman ve Midhat Efendi", **Ahmet Midhat Efendi**, Ed. Mustafa Miyasoğlu, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012, s. 194-208.

Arlı, Alim: **Oryantalizm Oksidentalizm ve Şerif Mardin**, İstanbul, Küre Yayınları, 2004.

Aydın, Mehmet: **Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Baykara, Tuncer: **Osmanlılarla Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar**, İzmir, Akademi Kitabevi, 1992.

Bell, Richard: **Introduction to the Qur'an**, Edinburgh UniversityPress, Edinburgh 1953.

Berkes, Niyazi: **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul, YKY, 11. bs. 2007.

Bilge, Muhittin: "Medeniyet, Modernlik ve Bir Medeniyetsizleştirme Girişimi Olarak Modernleşme" **Yüceltme ve Reddiye Arasında Medeniyeti Anlamak, Sempozyum Bildirileri**, Editörler, Süleyman Güder, Yunus Çolak, s. 113-120.

Bulut, Yücel: **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, İstanbul, Küre Yayınları, 4.bs., 2010.

Bulut, Yücel: "Oryantalizm", **DİA**, c. XXXIII. s. 428-437.

Cardini, Franco: **Avrupa ve İslâm**, Çev. Gürol Koca, İstanbul, Literatür Yayınevi, 2004.

Coşkun, Kemal: "**Ahmet Midhat Efendi'nin Eserlerinde Dini ve Toplumsal Temalar**", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve DinBilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Cündioğlu, Dücane: "XIX. Yüzyılın Sonlarından İtibaren "İslâm Mâni-i Terakkidir" Tartışmaları –Bir Kaynakça Denemesi-" **Düşünen Siyaset**, sy.19. 41-58.

Cündioğlu, Dücane: "Ernest Renan ve "Reddiyeler" Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", **Divan**, 1996, sy.2, s.1-94.

Çonoğlu, Salim: "Ahmet Midhat Efendi ve Hayattan Yansıyan Edebiyat", **Ahmet Midhat Efendi**, Ed. Mustafa Miyasoğlu, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012, s. 348-370.

Çonoğlu, Salim: **Hikaye ve Romanlarında Ahmet Midhat Efendi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2015.

Davutoğlu, Ahmet: "Medeniyetlerin Ben İdraki", **Divan**, 1997, sy. 3. s.1-53.

Doğan, Mehmet: "Hiç Şemsiye Kullanmazdı Ahmet Midhat Efendi", **İlim ve Fennin Reîs-i Mütefekkiri Ahmet Midhat Efendi**, (Vefatının 100. Yılı Armağanı)Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2013 s. 463-494.

Erbay, Erdoğan: "Terakki, İslâm ve Ahmet Midhat Efendi", **Ahmet Midhat Efendi**, Ed. Mustafa Miyasoğlu, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012, s. 333-447.

Erbay, Erdoğan: "**Ahmet Midhat ve Terakki Fikri**", Düşünen Siyaset, sy. 19. 2004, s. 295-303.

Eagleton, Teryy: **Tanrı'nın Ölümü ve Kültür**, Çev.Selin Dingiloğlu, İstanbul, Yordam Kitap, 2014.

Fındley, Carter V: **Ahmet Midhat Efendi Avrupa'da**, Çev. Ayşe Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,1999.

Genç, Mehmet: **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000.

Görgün, Tahsin: "Medeniyet", **DİA**, cilt XXVIII., s. 296-297.

Gökkır, Bilal: "Kur'an'daki Ehl-i Kitap "Öteki" mi? İslâm Araştırmalarında Oryantalizmin Kavramsal Etkisi", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, sy. 14. 2005.s. 37-54.

Gökkır, Bilal: "Batı İslâm Araştırmalarına Göre Kur'an'ın oluşumunda Hz. Peygamberin Rolü Meselesi", **VI. Kutlu Doğum Sempozyumu** (Tebliğler), 21 Nisan 2003, s. 97-102.

Gide, Andre: **TheJournals of Andre Gide 1889-1949 : 1889-1924. /Andre Gide, 1869-1951** ; edited, translated, abridged, and with an introduction byJustinO'Brien, New York, Vintage Books, 1956. 1. c.

Hourani, Albert: **Batı Düşüncesinde İslâm**, İstanbul, Pınar Yayınları, 1996.

Hencth, Thıerry: **Hayali Doğu**, Çev. Aysel Bora, İstanbul, Metis Yayınları, 1996.

Kadı, İsmail Hakkı: "Hollanda'da Şarkiyat Araştırmaları" **Doğu Batı**, 2002, sy, 20, s. 85-113.

Kalın, İbrahim: "Batı'da İslâm Algısının Tarihine Giriş", **Divan**, 2003, sy.15, s.1-51.

Kalın, İbrahim: **İslâm ve Batı**, İstanbul, İSAM Yayınları, 5. bs., 2015.

Kanar, Yüksel: **Batı'nın Doğu'su** (Avrupa Barbarlığının Küreselleşmesi), İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2006.

Kaplan, Mehmet: **Şiir Tahlilleri, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar**, Bilmen Basımevi, İstanbul, 1969.

Kara, İsmail: **Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2003.

Karay, Refik Halit: "İlk "İlk öğretmen" ", **İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Midhat**, İstanbul,Münir Süleyman Çapanoğlu, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları:7, 1964, s. 44.

Karpat,Kemal: **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 3.bs. 2012.

Kontny, Oliver: "Üçgenin Tabanını Yok Sayan Pythagoras: Oryantalizm ve Ataerkillik Üzerine" **Doğu Batı**, 2003, sy. 20, s.121-136.

Kutluer, İlhan: **İslâm ve Bilim Tartışmalarında Temel Yaklaşımlar**, Haz. Ahmet Tabakoğlu, Sadık Çelenk, İstanbul İslâmi İlimler Vakfı, c.II.1992. s.18-30.

Küçük, Abdurrahman: **Renan Müdafaanamesi Namık Kemal**, Ankara Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.

Lewıs, Bernard: **The Emerge of Modern Turkey**, Oxford Unıversıty Press, London New York Toronto, 1961.

Mardin, Şerif: **Türk Modernleşmesi**, Makaleler 4, Der. Mümtazer Türköne, Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yayınları, 15. bs., 2005.

Mardin, Şerif: **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İstanbul,İletişim Yayınları, 1996.

Murdoch, Iris: **Sartre'ın Yazarlığı ve Felsefesi**, Çev. Selâhattin Hilav, İstanbul, Yazko, 1983, s. 11.

Muir, Sir William: **The life of Mohammad**, ed. T.H. Weir, 5.bs. Edinburgh: John Grant, 1923.

Meriç, Cemil: **Mağaradakiler**, İstanbul,İletişim Yayınları, 1997.

Okay, Orhan: **Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2005.

Okay, Orhan: **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 4. bs., 2008.

Okay, Orhan: "Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye", **DİA**, c. V. s. 548-549.

Okay, Orhan, "Niza-ı İlm ü Din", **DİA**, c. XXXIII. s. 172-173.

Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yılı**, İstanbul, Hil Yayın, 2. bs. 1987.

Öztürk, Ali: "Ahmet Midhat ve Siyasi Krizin Metodolojik Modelleri", **İlim ve Fennin Reîs-i Mütefekkiri Ahmet Midhat Efendi**, (Vefatının 100. Yılı

Armağanı) Erciyes Üniversitesi Yayınları no: 186, Kayseri, 2013, s. 313.334.

Özarslan, Hasan: **Ahmet Midhat Efendi'nin "Müdafaa" (Birinci Kitap) Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Eserin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi**, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi) 2011, s. 35.

Özçelik, Abdullah: "**Bir Münevverin Zihin Dünyası: Ahmet Midhat Efendi Romanlarında Modernleşme Olgusu**", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi) 2015.

Rodınson, Maxime: **Batıyı Büyüleyen İslâm**, Çev. Cemil Meriç,İstanbul,Pınar Yayınları, 1983.

Sarıçam, İbrahim, vd.: **İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru,**Ankara, Nobel Yayınları, 2011.

Said, Edward: **Oryantalizm**, Çev.Nezih Uzel, İstanbul, İrfan Yayınevi, 4. bs. 1998.

Es-Sıbâi: Mustafa: **Oryantalizm ve Oryantalistler**, Çev, Doç. Dr. Mücteba Uğur,İstanbul, Beyan Yayınları, 1993.

Süphandağı, İsmail: **Batı ve İslâm Arasında Oryantalizm**, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2004.

Tabakoğlu, Ahmet: "**Zihniyet ve Bilgi**", Haz. Ahmet Tabakoğlu, Sadık Çelenk, İstanbul İslâmi İlimler Vakfı,1992. s. 1-5.

Tanpınar, Ahmet Hamdi: **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Haz. Abdullah Uçman,İstanbul, Dergâh Yayınları, İstanbul, 21. bs., 2013

Toynbee, Arnold: **Medeniyet Yargılanıyor**, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1991.

Tibawi, A.L., vd.: **Krizdeki Oryantalizm**, Çev. Melike Kır, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1998, s.13.

Timur, Taner: **Osmanlı Kimliği**, Ankara, İmge Kitabevi, 3. bs. 1998.

Turhan, Mümtaz: **Kültür Değişmeleri**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1987.

Turinay, Necmettin: "Mehmet Akif'ten Ahmet Midhat'a Sırât-ı Müstakim Arka Planı", **Vefatının 100. Yılında Ahmet Midhat Efendi Armağanı**, Yay. Haz. Mustafa Miyasoğlu, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.113-127.

Türkdoğan, Melike Gökcan: "Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarının Dünyasında Fert ve Toplum Ahlakı", **İlim ve Fennin Reîs-i Mütefekkiri Ahmet Midhat Efendi**, (Vefatının 100. Yılı Armağanı) Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 225-262.

Tüzer, İbrahim **Ahmet Midhat Anlatılarında Kimlik İnşası ve Modernizm**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2014, s. 139.

Uğurcan, Sema: **Edebiyatımız I Yazarlar, Meseleler**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012.

Uğurcan, Sema: **Edebiyatımız II Yazarlar, Meseleler**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012.

Ülken, Hilmi Ziya: **Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi**, C.I, Konya, Selçuk Yayınları, 1966.

Wellek, R.; Warren, A.: **Edebiyat Teorisi**, Çev. Ömer Faruk Huyugüzel, İzmir, Akademi Kitabevi, 2005

Yazgıç, Kâmil: **Ahmet Midhat Efendi Hayatı ve Hatıraları**, Yücel, Hasan Âli: **"Hace-i Evvel", Bir Jübilenin İntiba'ları: Ahmet Midhat'ı Anıyoruz**, Hakkı Tarık Us.Tan Matbaası, 1940.

Yücel, Hasan Âli: "Hace-i Evvel",**İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Midhat**, Münir Süleyman Çapanoğlu, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları:7, İstanbul 1964, s. 45.

Zakzuk, Mahmud Hamdi: **Oryantalizm veya Medeniyetler Hesaplaşmasının Arka Plânı**, Çev. Abdullaziz Hatip, Işık Yayınları, İzmir,1993.